

Bevezetés

– A németújvári gyűjtemény*

A dél-burgenlandi Németújvár ferences kolostorának¹ csodálatos épségben fennmaradt könyvgyűjteménye egyedülálló forrásanyaggal szolgál a magyar művelődéstörténettel foglalkozó középkori és korai újkori diszciplínák, közöttük a zenei medievisztika feltáró vizsgálataira számára. A gondosan egyben tartott, a késő középkortól napjainkig egy helyen, egy kézben megőrzött, magyar kötődésű könyvkollekciónak felbecsülhetetlen értéket képvisel; túlélése különösen annak tükrében kuriózum, hogy mekkora pusztítást végeztek a magyar történelem kataklizmái a középkori egyházi intézményrendszer minden szintjén. Elképzeléseink szerint ezen intézményhálózat legszerűlekenyebb részei, a könyvtárak elsőként semmisültek meg, s csak a Magyar Királyság területén kívülre menekített, vagy eleve kint őrzött gyűjteményeknek volt esélyük a fennmaradásra.² A hazai gregoriánkutatást különösen jelentős hátrányokkal sújtja, hogy középkori forrásainak túlnyomó részét ma is csak az országhatárokon kívül eső területeken keresheti fel.

Az ide tartozó gyűjtemények hosszú sorában a magyar kutatóknak évtizedek óta tudomásuk van a németújvári gyűjtemény zenei szempontból elkülöníthető és vizsgálatok alá vonható, speciális részéről. Elsősorban az egyszólamú liturgikus dallamokat tartalmazó kódexek tartoznak ebbe a forráskörbe – közöttük a legkorábbi, a 13. század első harmadára datálható, épen fennmaradt Zágrábi Missale Notatum,³ de emellett mintegy 105 hangjelzett liturgikus zenei pergamen kódex-

* Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH K 120643. számú pályázat támogatásával készült.

¹ Franziskanerkloster, Bibliothek, Güssing, Ausztria. Lásd a *Függelék*ben található 1. térképet.

² Különösen a tatárjárás és a török invázió okozott felbecsülhetetlen károkat. A magán- és intézményi könyvtárak zöme elpusztult, fennmaradt állományuk szétszéledt. Abból a pár száz teljes kódexből és középkori könyvkatalógusból, amely túlélte a viharos századokat, a középkori magyar könyvkultúra kivételes fejlettségére következtethetünk, jóllehet a máig megőrzött kódexállomány csak igen csekély töredékét képviseli az egykorinak, azt is egyenőtlen földrajzi és kronológiai megoszlásban. A ténylegesen fennmaradt és becsült középkori kódexmennyiségről lásd Mezey László, „Fragmenta Codicum”, *MTA I. Oszt. Közleményei* 30 (1978), 65–90.

³ Lásd Radó Polikárp, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 78 (Nb. Zalán Menyhért kéziratos feljegyzései nyomán, „A magyar középkori missalék kutatásának feladatairól”, *Pannonhalmi Szemle* III/1, 1928, 194–195); Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981), C 47. A kódex eredetéről lásd Dobszay László, „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, in Berlász Melinda–Domokos Mária szerk., *Zenetudományi Dolgozatok 1984* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1984), 11. Lásd még Szendrei Janka, „Zágrábi Missale Notatum”, in uő., *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 210–246.

Jelzet ⁴	Hordozókönyv	Tulajdonosi bejegyzés
4/4	Brodaeus, Iohannes Turonensis: Miscellaneorum libri sex, 1555.	<i>Sum scripti Beythe. 1585. 26. jan.</i>
4/30	? ⁵	?
4/48	Neander, Michael: Loci communes philosophici Graeci, 1588.	<i>Sum Stephani Beythe. 1588.</i>
4/49	Neander, Michael: Loci communes philosophici Graeci, 1588.	<i>Stephani Beythe. 1590.</i>
4/68	Brandolini, Lippo Aurelio: De ratione scribendi, 1573.	<i>Stephani Beythe. 1586.</i>
4/80	Sigonius, Carolus: Fragmenta Ciceronis, 1559.	<i>Beythe. 1586. 26. jan.</i>
4/82	Schellenberg, Christophorus: Carmina nuptialia, 1576.	<i>Sum Stephani Beythe. 1585. 26. jan.</i>
4/116	Siber, Adam: Sionion, 1573.	<i>Sum Stephani Beythe. In festo Nicholai. 1585.</i>
4/119	Reusnerus, Nicolaus: Panegyris, 1593.	<i>Stephani Beythe. 1571.</i>
4/124	Scaligero, Giulio Cesare: De sapientia et beatitudine, 1573.	<i>Sum Stephani Beythe. In festo Nicholai. 1585.</i>
4/137	Iucundus, Iohannes: Commentariorum de statu religionis, 1575.	<i>Stephani Beythe.</i>
4/142	Toxites, Michael: Commentarii, 1564.	<i>Sum Stephani Beythe. In festo Nicholai. 1585.</i>
4/273	Stephanus, Henricus: Conciones sive orationes ex Graecis, 1570.	<i>Sum Stephani Beythe. Anno 1566. Januar. 26. Conventus Nemetujvariensis. 1661.</i>
19/40/b	Neander, Michael: Aphorismi. Breves et sententioni de omnibus, 1581.	<i>Stephanus Beythe.</i>

1. táblázat

töredék – közöttük számos hungarikum is – a 12. és a 16. század közötti időszakból.⁶ Az egykori kódexek kimetszett és szétvágott lapjai a 17. század óta a németújvári gyűjtemény protestáns teológiai köteteit borítják (lásd 1. táblázat).

A hordozókönyvek története jól ismert, míg a változatos korú, tartalmú és provenienciájú liturgikus kódextöredékeké kevésbé rekonstruálható. A könyvtár régi könyv-alapállományát a kihalt németújvári grófokat követő Batthyányak⁷ bibliotékájának teológiai témájú kötetei alkotják – mintegy 400 mű.⁸ A gyűjtemény történetének első fejezete a katolikusból protestáns vallásra áttért Battyhány Boldizsár németújvári iskolaalapításához, majd végrendelkezéséhez kapcsolódik. Zrínyi Miklós veje, a protestánssá lett humanista bibliofil, Battyhány Boldizsár

⁴ A jelzetek a Stell (polc) sorszámából és a hordozókönyv polcon elfoglalt helyét jelölő számból állnak össze.

⁵ Nincs címlap, úgy tűnik, hogy egér rágta le.

⁶ Szendrei Janka forráskatalógusa 50 db németújvári kottás kódextöredékről tesz említést. Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 154–155. 2004-es kutatásunkon további 56 liturgikus (hangjelzett és hangjelzés nélküli) kódextöredéket fedeztünk fel.

⁷ Németújvár a 16. század elején lett a Batthyány család birtoka a kihalt Németújvári (Güssingi) grófok után. Lásd Fejérpataky László, „A német-újvári sz. ferencrendi zárda könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 8 (1883), 100–137, itt: 101; Falvy Zoltán „A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában”, *MTA I. Osztályának Közleményei* XIII/1–4 (1958): 205–214.

⁸ Lásd Madas Edit–Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 131, 140–141.

ugyanis magánkönyvgyűjteményét a németújvári evangélikus iskolára hagyta,⁹ emellett az intézmény tovább gazdagodott udvari lelkészének, Beythe István protestáns püspöknek és családjának a kötetivel is (lásd *1. táblázat*)¹⁰ Batthyány Boldizsár unokája, a családi hagyományoknak megfelelően újra katolizáló Batthyány Ádám viszont az 1638-ban általa alapított ferences rendi kolostornak adta át a könyvgyűjteményt¹¹ azzal a nyilvánvaló céllal, hogy az atyák a veszedelmes protestáns irodalmat biztonságosan zárják el az olvasó elől, s ezzel vegyék elejét az eretnek tanok terjedésének és a protestantizmus lokális megerősödésének. A kötetek az őket megerősítő középkori kódexfragmentumokkal együtt tehát éppen ennek az ellentétes célú elővigyázatosságnak, és mindenek előtt a fegyelmezett ferenceseknek köszönhetik, hogy ma is kézbe foghatók, olvashatók.

Ami a másik forráscsoportot illeti, jóllehet biztosan nem tudni az egykor értékes teljes kódexeket képviselő fragmentumok korábbi sorsáról, eredetüket tekintve több lehetőséget mérlegelhetünk. A németújvári könyvtár középkori liturgikus zenei kéziratái, valamint a borítónak szétvágott egykori kódexek egy része talán a Batthyány család korábbi birtokairól kerülhetett ide,¹² a többi feltehetően más egyházi intézményből, akár a Batthyány Boldizsár idején megszüntetett közeli ágostonos,¹³ esetleg a ferences rendház helyén egykor álló pálos¹⁴ kolostorból. A liturgikus kódexek és kódextörödékek származása kapcsán számolni kell a ferencesek könyvkultúrájának egy sajátos vonásával is. A ferences kolostor számára a Batthyányak által folyamatosan rendelt köteteken kívül¹⁵ borítóanyagnak szánt, elavult szerzetesrendi és egyházmegyes liturgikus kódexek, vagy kötés céljából

⁹ A Batthyány könyvgyűjteményről lásd még Monok István, „A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége”, in *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, szerk. Monok István (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2005), 87–104.

¹⁰ A németújvári születésű Beythe István neves botanikusként, Batthyány Boldizsár udvari lelkészeként, iskolavezetőként működött 1612-ben bekövetkezett haláláig. Túlnyomórészt az ő saját kezűleg beírt neve olvasható a liturgikus kódextörödékekbe bekötött könyvek címlapján.

¹¹ Lásd *6. jegyzet*.

¹² A Németújváron őrzött Zágrábi Missale Notatum vizsgálata során Dobszay László a Batthyány család szlavóniai és nyugat-magyarországi birtokai közötti transzmisszió lehetőségét veti fel. Ez a kapcsolat szerinte módot adhatott arra, hogy értékes kódexeket a török által fenyegetett déli területről északabbra menekítsenek. Lásd Dobszay László, „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, 11. Szendrei Janka Magyar Arnold György, ferences szerzetes és kutató tóriája nyomán azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy a Zágrábi Missale Notatum szlavóniai ferencesektől érkezhetett Németújvárra. Lásd Szendrei Janka, *A „Mos patriae” kialakulása...*, 214; Arnold Magyar, „Das Missale Zagrabense von Güssing”, *Burgenländische Heimatblätter* 48 (1986): 139–142, itt: 141.

¹³ Lásd Madas Edit–Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon...*, 141.

¹⁴ Fejérpataky László, „A német-újvári sz. ferencrendi zárda könyvtára”, 100.

¹⁵ A németújvári kolostor 17. századi könyvigényének kiszolgálásáról lásd Zvara Edina, *Libros habere: A szakolcai ferencesek könyvkultúrája a 16–17. századi Magyarországon*. Doktori értekezés (Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006). A mai güssingi Franziskanerbibliothek teljes állományának összetételi sajátosságairól lásd Monok István, *A németújvári iskola könyvtárának teológiai arculata*, in Karlinszky Balázs–Varga Tibor László szerk., *Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püskökség területén a 16–17. században*. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2017. augusztus 30–31-én rendezett konferencia előadásai (Veszprém, 2018), 269–278.

beszerzett kódexlapok a szerzetesek utazó életformája révén máshonnan, más úton is érkezhettek Németújvárra: ahogy arra korábbi kutatásaink rámutattunk, származhattak az ország más vidékeiről, akár Erdélyből is.¹⁶ Egyébként is feltűnő a gyűjteményben az erdélyi kötetek nagy száma; ide tartozik például az az 1462-es erdélyi kéziratos breviárium is,¹⁷ amely lehetővé teszi a 15. századi erdélyi zsolozsmahagyomány rekonstrukcióját.

A protestáns köteteket nagy valószínűséggel a ferencesek kötötték be a katolikus intézmények régi, elavulttá vált liturgikus kódexeiből származó pergamen fóliórészekbe, leginkább az alapítást és beköltözést követő időszakban. Első látásra szokatlannak tűnhet, hogy protestáns könyveket óvtak meg ezzel a módszerrel, valójában talán másképp lehet értelmezni az eljárást: nem lehet nem észrevenni az álcázás szándékát, mint a legalkalmasabb megoldást a tiltott könyvek nyugtalanító problémájára. A kötés révén liturgikus kódexeknek látszó könyvek akkor tűntek el végképp szem elől, amikor a pergamenborítású eretnek irodalmat a kolostor egy külön szobájába szállították, olvasásukat megtiltották, sőt, a helyiségbe is csak a guardián engedélyével lehetett belépni.¹⁸ Ma is ilyen körülmények között, elkülönítve található meg a hártaborítású köteteket.

Az evangélikus iskola teológiai szakgyűjteménye a ferencesek által őrzött liturgikus könyvekkel és kódextörredékekkel együtt tehát nem pusztult el: a kolostor lakói, bölcsen felmérve a gyűjtemény kultúrtörténeti értékét, a 19. század második felében megnyitották a kaput a tudományos feltárások előtt. Az 1860-as évek elején Nagy Imre, majd Fejérpataky László tudósított az itt található különleges könyvekről.¹⁹ A könyvtár zenetörténeti jelentőségét legkorábban Bartalus István, később Falvy Zoltán és Radó Polikárp méltatta.²⁰

A zenetörténeti kutatás az 1980-as években a fragmentumanyag felmérésével folytatódott. E munkát megkönnyítették azok a mikrofilmfelvételek, amelyek a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályának birtokában voltak. E dokumentáció alapján Szendrei Janka 50 darab németújvári kottás kódextörredéket vezethetett be *A magyar középkor hangjegyes*

¹⁶ Ugyanannak a 15. századi erdélyi gregorián liturgikus könyvnek – antifonálának – a darabjait találtuk meg a gyöngyösi, csíksomlyói és szabolcai gyűjtemények egyes kötetein. Lásd Gilányi Gabriella, „15. századi erdélyi antifonále-törredékek és ferences hordozókönyvek”, in Markaly Aranka szerk., *Csiki Székely Múzeum Évkönyve XIII–XIV* (2019), 115–130. A tanulmány megjelenés előtt áll.

¹⁷ A-GÜ I/34.

¹⁸ Lásd Madas Edit–Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon...*, 101.

¹⁹ A 19. század derekán Fejérpataky László 450 kötetéről számol be, ezek között 34 kéziratot különít el. Lásd Fejérpataky László, „A német-újvári sz. ferencrendi zárda könyvtára”, 101–102. Emellett lásd még Szopori Nagy Imre, *Az almásdi konvent*, in *Győri történelmi és régészeti füzetek* III (1865), 54–234, itt: 55.

²⁰ Lásd Bartalus István, *Jelentés felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből I (Pest, Eggenberger, 1870), 11; Falvy Zoltán, „A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában”, *Az MTA I. Osztályának Közleményei*, XIII/1–4 (1958): 205–214. Radó Polikárp forrásjegyzéke kizárólag a Zágrábi Missale Notatumot regisztrálja, lásd a 3. jegyzet. A liturgikus zenei kódextörredékekről e munkák nem tesznek említést.

forrásai című 1981-ben megjelent katalógusába.²¹ A magyar gregoriánium forrásainak szisztematikus feltárása az 1970-es, majd 1980-as években azonban további, a korábbiaknál alaposabb helyszíni vizsgálatokat sürgetett: egyfelől szükségesnek mutatkozott a teljes töredékállomány zenei szempontú áttekintése, másrészt magasabb technikai színvonalú, színes fotók készítése a fragmentumok tartalmának pontos meghatározása, illetve a későbbi zenei és zenepaleográfiai analízisek számára. A helyszíni kutatásra 2004-ben került sor Dobszay László és Szendrei Janka vezetésével. Kezdő kutatóként e tanulmány szerzője is részt vett az újabb feltárásban: életre szóló élményt jelentett a régi könyvek tárolására használt raktárhelyiség látványa, a középkori pergamen kódextöredékekkel beborított kötetektől roskadozó grandiózus polcrendszer, a kitapintható évszázados állandóság és rend. Meggyőződhettünk arról, hogy a nagy múltú gyűjtemény és a hordozókönyveknél számunkra még értékesebb középkori pergamen kódexkötések épek, a kéziratok és nyomtatványok a kolostor elzárt helyiségében rejtőznek a polcokon, talán ugyanabban a sorrendben, mint évszázadokkal ezelőtt, autentikus közeget teremtve a helyszíni kutatómunka számára.

A feltárás során minden olyan kötetet kézbe vettünk, amelyet liturgikus kódextöredékbe kötöttek be. Az áttekintés és meghatározás mellett az anyagot leírtuk és dokumentáltuk, ezen kívül mind a fragmentumokról, mind a hozzájuk tartozó hordozókönyvek címlapjairól készültek digitális felvételek.²² A kutatóút legfőbb eredményeképp 25 korábban nem ismert kottás kódextöredékkel gyarapodott a Szendrei-féle töredékkatalógus.²³

Először a könyvborító fragmentumokról élénk táruuló legnyilvánvalóbb zenei vonatkozású alkotást, a hangjelzést vettük szemügyre. A pergamen fóliórészekről felsejlő szép középkori gregorián notációk földrajzi és kronológiai szempontból rendkívül változatos képet mutattak, a középkori Magyarország, a Kárpát-medence, és még tágabban, Közép-Európa gregorián hangjelzéstípusainak különféle mintáit regisztrálhattuk belőlük, a 12. századi német típusú neumanotációktól kezdve a 13–14. századi magyar/esztergomi notáción át a 15–16. század gotizáló keverékhangjelzéséig. Liturgikus szempontból is változatosnak bizonyult a gyűjtemény. A töredékek a katolikus egyház liturgiájának alappilléreihez, a miséhez és a zsolozsmához tartozó valamennyi zenei könyvtípust reprezentálják: többek között graduálék, antifonálék, kottás breviáriumok és misszálék találhatók közöttük. A hangjelzett fragmentumokat feltáró aktív munka lényegi része azonban még a XXI. század elején, napjainkban sincs elvégezve: a hazai gregoriánkutatás máig adós a

²¹ Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, F 265, 266, 311, 349, 350, 351, 352, 496 (–507), 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508 (–534), 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537 (–538), 538.

²² A helyszíni színes fotókat Kemecei Zsoltnak köszönhetjük.

²³ Az újabbban felfedezett töredékek a következő hordozókhoz tartoznak. 1/6, 1/40, 1/81, 2/85, 2/158, 3/129, 3/260, 4/7, 4/35, 4/38, 4/58, 4/152, 4/156, 4/163, 4/228, 4/229, 4/231, 4/232, 4/237, 4/252, 12/22, 18/7, 18/10b, 18/11, 19/40/b. A jelzetekben szereplő első szám polcokat, a második a kötet sorszámát mutatja az aktuális polcon. A kottás kódexfragmentumokra a továbbiakban – az egyszerűség kedvéért – a hordozókönyvek jelzeteivel utalunk.

leletek részletes leírásával, a forrásanyag egészében, vagy részleteiben történő tudományos tárgyalásával, értékelésével.

A töredékek tudományos feldolgozásának elmaradására magyarázattal szolgálhat a tény, miszerint a vizsgálatok a teljes terjedelemben fennmaradt, igen korai – s legnagyobb értéket képviselő – kottás emlékek analízisével kezdődtek, a töredékes források vizsgálata második helyre szorult, végül nem került rá sor. Az eddigi kutatások során elsősorban a gyűjtemény legértékesebb darabjára, a 13. század elejére datált hiánytalan tartalmú zágrábi provenienciájú Missale Notatumra összpontosult a figyelem,²⁴ amely a magyar gregorián notáció- és miseliturgia-történet egyik legértékesebb, legkorábbi ép emléke.²⁵

A gregorián töredékkutatás iránti nemzetközi szakmai érdeklődés élénkülésével párhuzamosan a németújvári forrásanyag ügye a közelmúltban került újból napirendre a Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán: központi feladatként tűztük ki magunk elé a középkori magyarországi gregorián kódextöredékek szisztematikus vizsgálatát, a legnagyobb gyűjtemények komplex elemzését. A frissen elindított és jelenleg is nagy erővel épített *Fragmenta Manuscriptorum Musicarum Hungariae Mediaevalis* adatbázis²⁶ sokoldalú és többszintű zenei-liturgiai leírásai reményeink szerint monográfiák, esettanulmányok sorozatát inspirálhatják. Az első esettanulmány – jelen munka – a gregoriánkutatás szemszögéből a legizgalmasabb németújvári töredékcsoportot mutatja be a latin liturgikus ének vizsgálatának általános analitikus szempontjai – a zenei paleográfiai elemzés, továbbá a kódextöredékek liturgikus tartalmának és dallamalakjainak összehasonlító vizsgálata alapján. Ezek közül különös hangsúlyt helyezünk a zenei paleográfiai analízisre, a töredékkutatás egyik leginformatívabb segítőjére, amelyet legfőbb nézőpontnak választottunk a 14. századi kódexfóliók felfedezéséhez kapcsolódó vizsgálataink során.

²⁴ Lásd Zalán Menyhért, „A magyar középkori missalék kutatásának feladatairól”, 189–198, itt: 197. A forrás részletes leírása: Radó Polikárp, *Libri liturgici...*, 78–86.

²⁵ A zenei kódexhez kapcsolódó sokoldalú feltáró és elemző munkát Dobszay László és Szendrei Janka végezte el. Lásd Dobszay László, „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, 7–12; Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 24–25; uő., „Árpád-kori források”, in Rajeczky Benjamin szerk., *Magyarország zenei története I* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 225, uő., *A „Mos patriae” kialakulása...*, 210–246. A kódex notációjáról részletesen: Szendrei Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4 (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999), 61–62.

²⁶ Online: fragmenta.zti.hu/, 2019. 02. 28.

14. századi antifonále-töredékek – Kodikológiai áttekintés

A gregorián kódexfragmentumok rangsorában előkelő helyen szerepelnek azok a darabok, amelyek valamiképp összetartoznak, csoportot alkotnak, és együttes vizsgálatuk megsokszorozza a belőlük nyerhető információtartalmat. Közösséget teremthet a töredékek között például az azonos liturgikus könyvtípus, a zenei notáció, vagy a liturgikus tartalom párhuzamossága, de ezek tudományos értékét messze meghaladja az a szerencsés eset, amikor azonos kódexből kimetszett töredékek kerülnek egymás mellé a vizsgálat során. Az összefüggés legelemibb szintjén tehát a közös kódexhez tartozás áll. Több, ily módon összekapcsolható emlék bizonyos vizsgálati szemszögből, így a zenei paleográfia aspektusából nézve a teljes forrással egyenértékű, az általa képviselt tartalom ahhoz is elegendőnek bizonyulhat, hogy az egykori kódex teljes zenei írásjelkészletét felrajzolhassuk belőle.

A németújvári gyűjtemény a fentiek értelmében azért is jelentős, mert több fragmentum-sorozatot őriz, vagyis a gyűjteményben nem egy szétvágott kódexre több fennmaradt részből is következtethetünk.²⁷ A rekonstruálható sorozatok között a legértékesebb lelet egy 14. századi, magyarországi notációval leírt, zsolozsmaénekeket tartalmazó könyv – antifonále – több darabja, összesen 14 hordozókönyvhöz tartozó töredéke. A fragmentumok *in situ* vizsgálhatók, azaz nincsenek lefejtve a hordozókönyvekről, ennek következtében csak a fólióborítók külső oldalai láthatók (egyetlen kivételtől eltekintve²⁸), vagyis a tényleges liturgikus zenei tartalomnak nagyjából a fele áll a vizsgálatok rendelkezésére. A töredékeket a lehető legegyszerűbb módszerrel kötötték a könyvekre: a fóliók szélét behajtották, majd ráragasztották az előzéklapokra, emellett átfűzött bőr zsinegekkel rögzítették a gerincet. A kötetfedők puhák és vékonyak, a kötésben feltehetően nincs makulatúra.

A hordozókönyvek jelzetei a polc sorszáma és a kötet polcon elfoglalt helyére utalnak. E könyvtári adatokat kétféle papírcédulákon ragasztották fel a pergamen töredékre, amelyek egy régi és egy új jelzetet is őriznek, továbbá egyes ragasztott papírdarabkákon a könyv szerzőjének neve és a mű rövid címe is olvasható. A kisméretű címkék, amelyekből egy töredéken olykor több is megtalálható, sajnos értékes információt takarnak el a kottából/szövegből, sokszor útban vannak a liturgikus zenei tartalom rekonstrukciójakor. A címkék leáztatása, esetleg üres margóra áthelyezése jelentősen megkönnyítené az olvasást. A pergamen gerincre

²⁷ Legnagyobb számban egy egykori ferences antifonále darabjait, összesen 27 töredéket találtunk meg: 4/1, 85, 95, 16, 28, 103, 128, 251, 112, 6, 234, 260, 236, 47, 101, 271, 113, 109, 114, 83, 94, 141, 34, 192, 276, 67, 3/111.

²⁸ 4/30 töredék, lásd alább.

Jelzet	A töredékek ünnepanyaga	Töredékméreték
4/4	november 19. – Árpád-házi Erzsébet	Magasság (M.): 163 mm Szélesség (Sz.): 268 mm
4/30	szeptember 8. – Mária születése	M.: 286 mm, Sz.: 165 mm
4/48	szeptember 8. – Mária születése	M.: 290 mm, Sz.: 168 mm
4/49	szeptember 14. – Szent Kereszt felmagasztalása	M.: 260 mm, Sz.: 171 mm
4/68	november 22. – Cecília	M.: 150 mm, Sz.: 268 mm
4/80	november 22. – Cecília	M.: 160 mm, Sz.: 270 mm
4/82	november 19. – Árpád-házi Erzsébet	M.: 150 mm, Sz.: 268 mm
4/116	november 25. – Katalin	M.: 268 mm, Sz.: 158 mm
4/119	november 25. – Katalin	M.: 160 mm, Sz.: 240 mm
4/124	november 25. – Katalin	M.: 275 mm, Sz.: 170 mm
4/137	november 25. – Katalin	M.: 180 mm, Sz.: 268 mm
4/142	november 25. – Katalin	M.: 300 mm, Sz.: 190 mm
4/273	november 22. – Cecília	M.: 320 mm, Sz.: 240 mm
19/40/b	szeptember 21.(?) 26., 29. – Máté evangélista? / János apostol elhunytá?, Kozma és Damján mártírok, Mihály	M.: 260 mm, Sz.: 167 mm

2. táblázat

közvetlenül is ráírhatták a hordozókönyvre vonatkozó adatokat, ebben az esetben látható maradt a kódexnotáció. Viszont a pergamenen átfűzött zsinag alkalmanként szintén kitakarja az énekek egy-egy részét.²⁹

Mindent egybevéve, a töredékeken fellelhető kottaírás, amelyből vizsgálatunk kiindul, zenei paleográfiai szempontból elegendő forrásanyagot képvisel: a 14 darab jelentékeny méretű hangjelzett kódextöredék alapján a zenei notáció aprólékos elemzése biztosan elvégezhető.

A töredékeken olvasható énekszövegek végig hangjelzettek, a fóliókon a zsolozsmához tartozó tételek dallam- és szövegsorai váltják egymást – vagyis a töredékeink egy zsolozsmákat tartalmazó kottás kézírathoz, antifonáléhoz tartoztak egykor. Egyes részek nehezen olvashatók, mert a hangok kiestek a pergamenről (19/40/b), vagy nedvesség miatt összefolytak, elmosódtak (4/124, 4/137). Van olyan töredék a csoportban, amelyen viszont kifejezetten jó állapotú a kottázás (4/68, 4/273).

Az eredeti kódex pergamen fólióin kilenc kottaszisztéma és ugyanennyi szövegsor szerepelt. A beosztás megfelel a magyar források gyakorlatának: a négy piros kottavonalon fekete tintás hangjelzés olvasható *c*, *f*, *g*, *b* betűkulcsokkal a sor ele-

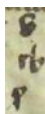
²⁹ Például 4/137.

1. ábra

jén. Kvint távolságú, dupla kulcskiírás jellemzi a kottát a magyarországi gyakorlatnak megfelelően: a *c-g*, *f-c* és *b-f* kulcsok jelölik ki a dallammagasságot a sor elején vagy a tétel kezdetén, egy ízben három kulcs (*f-c-g*) együttese is előfordul.³⁰ A dallamlejegyzésben feltűnően gyakori a kulcsváltás, nyilván a szanktorále-tételek nagy hangterjedelme miatt. A hajszálvékonyan húzott kottavonalak is jellegzetesnek tűnnek, leginkább a magyar periférikus gregorián hagyományból ismerősek: főként Erdélyből dokumentálható ilyen finom vonalazás. A kottavonalak 5 mm távolságra helyezkednek el egymástól, a kottaszisztémák 15 mm magasak, a szövegnek szánt rész ugyanennyit tesz ki: egy összetartozó kotta- és szövegsor együtt 30 mm magas. A teljes, kilencszisztémás fóliók révén meghatározható az írástükör pontos mérete is: a 196 mm × 265 mm-es terület egy kényelmesen kézben tartható, a korabeli viszonyok között közepes méretűnek tekinthető énekeskönyvre utal. A levágott lapszélek miatt a kódexfólió teljes mérete nem adható meg, a kódex 4/273 fóliói alapján 320 × 240 mm-nél valamivel nagyobboknak képzelhetjük (a fragmentumok méreteit lásd a 2. táblázatban).

A datálás szempontjából fontos adat, hogy a sorvégi *custos*, azaz őrhang, amely a következő sor kezdőhangját, *s* ezzel a dallam folytatását jelölte ki, többnyire hiányzik a sorok végétől, de két töredéken mégis használta a notátor (4/80, 4/142). A 4/80 jelzetű kötet borítóján például az utolsó sor szélén látjuk az őrhangot, a 4/142 töredéken pedig az utolsó két sor végén jelenik meg. Mindkettő zenei szempontból is kulcsfontosságú helyen szerepel, a lapozás előtt, a következő oldalon folytatódó dallam pozícióját jelezve előre, megkönnyítve a dallamvonal követését.³¹ A *custos* általános hiánya, *s* hezitáló, alkalmoszerű kiírása a 14. század második felének gyakorlatára utal – tudniillik a *custos*t a 14. sz. végétől kezdik használni a magyar hangjelzést művelő notátorok³² –, ezt a datálást a notáció jellegzetességeinek összessége is megerősíti. Mindemellett az sem teljesen elképzelhetetlen (jóllehet a tinta színe szemre azonosnak tűnik), hogy a *custos*okat kissé későbbi időpontban, utólagosan írták be a kottába.

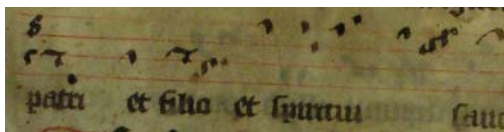
³⁰ Lásd a 4/124 töredéken.:

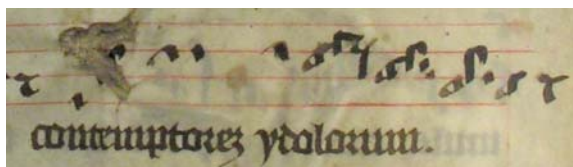
³¹ A 4/80 jelzetű töredéken:

4/142:

³² Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 39, 68.

2. ábra. 19/40b

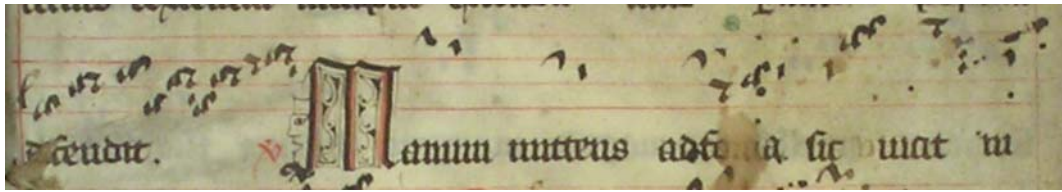
3. ábra. 4/68

Az egyik töredéken (4/4) egy beragasztott csíkon javítás található, amely akár későbbi emendálásra is utalhatna, de a szöveg és kotta képe szerint ezt a korrekciót maga a notátor végezte el (1. ábra).

A szkriptúra és a zenei notáció harmonikus egységet alkot. Az egykori kódex kiállítása, szöveg- és kottairása hozzáértésről árulkodik, de a kódex maga nem reprezentatív; feltehetően nem fő egyházi központ, hanem alacsonyabb rangú intézmény, városi, falusi plébánia számára készült a kötet. A lejegyzés ennek következtében nem professzionális másolói munka, inkább a középkori zenei írás-olvasás mindennapos szintjén is megmutatkozó magas színvonalra következtethetünk belőle. A szöveg- és dallamlejegyzésben felfedezhetők kisebb következtetlenségek, hibák, amelyekre a gyors leírás, esetleg maga a másolópéldány adhat magyarázatot.³³ Egy helyen komolyabb tévedés is szemet szúr. A 19/40/b fragmentumon a *Vox tonitru*i rezponzórium verzusának (*Victo senatu*) vége a szabatos kulcskiírás ellenére teljesen elhangolódik (2. ábra).

A szöveg- és kottairáshoz feltehetően ugyanazt a tintát használták, s ez felveti annak lehetőségét, hogy a szkriptor és a notátor azonos személy volt. Ezt a teóriát erősíti meg a szöveg- és dallamírás elrendezése: míg a szövegírás szigorúan megmarad az írástükör szélét jelző, függőleges kezdő és zárókeret által befogott részen, a szöveghez való alkalmazkodás miatt a kotta sokszor kicsúszik az írástükréből (3. ábra). Először a szöveget írhatta végig a másoló, majd a dallamot próbálta a sajátos szöveglejegyzéshez hozzáilleszteni több-kevesebb sikerrel. Mindezt három érv támasztja alá: 1. A szöveget alkotó szavak nagyjából egyforma méretű szóközökkel

³³ Feltűnő például a 4/124 töredéken az *O quam felices* rezponzórium repetendájának dallama, hiszen a formula előtt közvetlenül kulcskiírás és *b* szerepel (a sor közepén), ennek ellenére hibás a lejegyzés. Ugyanígy a repetendához kötődő hiba a 4/81 töredéken a *Caecilia* visszautalásnál a két külön clivist *f+e*, *d+g* hibásan összevonja: *fedg*. Szövegmásoláshoz kapcsolódó eltérés a 4/273 töredéken: *Aman in patibulo cum Esther apprehendit* (dum Esther appendit helyett); *O lampas ecclesie rivos fundens olei medicinam* (medicina helyett) *gratie nutrimentum fidei*. 4/142: *Gaude decus virginium* (virginum helyett). 4/4: *Novum hoc spectaculum idem ista* (isti helyett) *vetus Christi*. 4/124: *Virgo flagellatur cruciata* (crucianda helyett) *fame*.

4. ábra. 4/273

különlülnek el egymástól, 2. a szkriptor pontosan kitölti a sorhoz rendelkezésre álló teret, 3. a szavak egyben, azaz többnyire nem szótagolva vannak beírva a kottába, vagyis a dallami tartalomra nincsen tekintettel a szövegírás, azt utólagosan kellett a szöveghez igazítani.

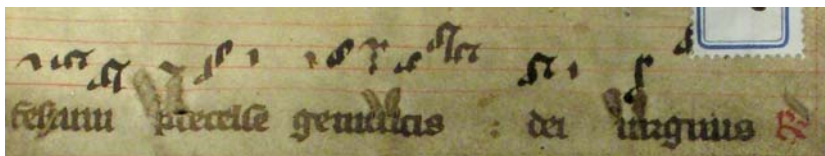
A latin szövegírás itt látható *gothica rotunda* típusa esztétikailag is illik a gördülékeny kottairáshoz: jellegzetes a *c*, *o* betűk kerekesebb megformálása, az archaikusan visszakanyarodó felső szárral írt *d* betűk, az olaszos *r*, az ívelt vonalkákból megrajzolt *v* és *y*. A szövegírásban feltűnően kevés a gótikus írásokra jellemző szórővidítés. A gótikus textuálisnak ez a kerekded típusa a középkori erdélyi források közül többekre jellemzően itáliai mintákat idéz,³⁴ vagyis az erdélyi provenienciát erősíti. Ezt az írást az Anjou-kor importálhatta a magyar egyházi írásbeliségbe, s ebben közrejátszott az itáliai egyetemek népszerűsége a magyar (erdélyi) klerikusok körében éppúgy, mint Nagy Lajos dinasztikus kapcsolatai, hadjáratai vagy az itáliai művészetet meghonosító *capella regia* élénk kulturális élete.

A szövegbeírás elsődlegességének és fenti speciális módjának a következménye az is, hogy a neumák/neumaösszetételek a kottában vízszintesen megnyúlnak, olykor teljesen szétesnek. Amikor viszont nincsenek több hangos, melizmatikus csoportok, akkor túl nagy távolság marad két egyszerű neuma között, ennek következtében az írásképp néhol indokolatlanul szellőssé válik (4. ábra, V. *Manum mittens*).

A szöveg és dallam egy kézben összpontosuló egysége jelentéstöbbletet hordoz, amely grafikailag is kifejezésre jut. Sajátos interpretációnak tűnik például a punctumformák zenei pozíció és szöveg szerinti megformálása a szillabikus dallamrészekben. Három eset különíthető el, melynek során az első hang megnövekszik, és aposztrófszerű elemmel bővül: 1. több önálló hang egymásutánjakor, ilyenkor az első hangot emeli ki a notátor, 2. szókezdetnél, 3. egyes mássalhangzó/magánhangzó-végződéseken, liquescens-értelműen. A kottairás jellegzetessége a zárlatok vizuális kiemelése is. A szöveg csúcspontjainál, vagy deklamációnál, illetve nagy hangközugrás esetén a neuma mérete látványosan megnőhet (lásd ennek részleteit alább a paleográfiai analízisben). Nem kétséges, hogy ennek a szoros értelemben vett muzikális notációnak a megalkotója zenei stúdiumokban magasan kvalifikált személy volt.

A kottában egyedül a nagybetűk illuminálásának-színezésének munkafázisa válik el világosan a lejegyzéstől és annak notátor-kezetől, ezek a finom, de nem túl bonyolult, korai reneszánsz ízlésről tanúskodó tollrajzok illuminátor művei lehetnek.

³⁴ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 141, 30. jegyzet.

5. ábra. 4/48

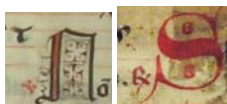
Az antifonále-töredékek rubrikálása viszont feltűnően szegényes. Ünnepnév kiírása csak egyszer regisztrálható: Kozma és Damján mártírok officiumánál.³⁵ Igaz, hogy általában nem a zsolozsma kezdetét őrizték meg a fragmentumok, de azért erre is van példa: Szent Mihály ünnepén például nem ír föl a kódex rubrikát, amely arra utal, hogy az írás több elemével együtt az ünnepnevek jelölése is esetleges volt.

Az énekműfajokra utaló rövidítés is következetlenül jelenik meg, s csak alkalmanként tünteti fel a notátor a piros jelzéseket (például 4/48, 4/273). Érdekes, hogy kizárólag a R (responzórium) és V (verzus) fordulnak elő,³⁶ antifóna-jelölés ezzel szemben sehol nincs, pedig a tételek elrendezése általában elegendő helyet biztosít a műfajrövidítő betűnek (lásd például 4/137), csak elvétve nem láttunk erre használható szabad területet az énekek kezdeténél (lásd például 4/116 *Caesar electos*). A 4/48 furcsa megoldást mutat: nem a tényleges értelmezési helyén, a responzórium tétel kezdete előtt szerepel az R, hanem a sor végén, ismételten a kódex ad hoc megoldásait gyarapítva (5. ábra).

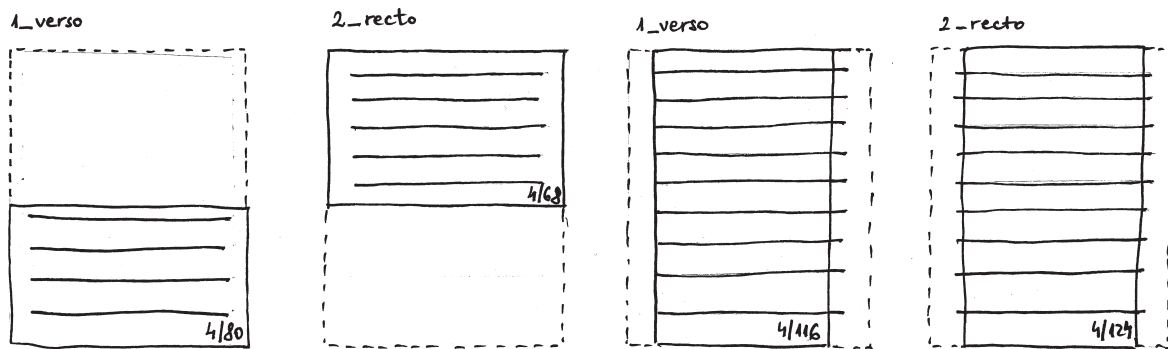
A töredékek zenei lejegyzése alapján fontos kérdésként merül fel, vajon végig egyetlen notátorról lehet-e szó. Az írás fegyelme, arányai ugyanis alkalmyszerűen megbomlanak, mintha itt-ott hanyagabb képet mutatna a kottázás (lásd például 4/124, 4/49, 4/137). Mindent mérlegelve az íráskép színvonalának ingadozása, például a vonalak vastagodása, a jelek eltorzuló formája bizonyos töredékeken véleményünk szerint inkább magyarázható a tárolás átmenetileg elégtelen körülményeivel (pára, nedvesség érhetette a pergament), hiszen ugyanezen fóliók épebb részein arányos, gondos írásmód figyelhető meg, s a zenei tartalom is kifogástalanul olvasható. Az írásjelek szisztematikus, minden neumára kiterjedő áttekintése után sem találtunk bizonyítékot több kéz jelenlétére, de az egy lejegyző melletti érv lehet még az antifonále feltételezett rendeltetési helye: egy kisebb rangú és személyezett templom. A 14 töredék ráadásul a naptárban egymáshoz igen közel eső ünnepek anyagát őrizte meg, vagyis a fennmaradt szakaszokat nagy valószínűséggel ugyanahhoz a notátorhoz kapcsolhatjuk még akkor is, ha a teljes kódexen több notátor dolgozott.

35

36

6. ábra

Ami a kódex díszítését illeti, a tételkezdő kapitálisokat késsel és pirossal színezték, ezek gondosan kidolgozottak, alkalmoszerűen illumináltak. Több ízben ábrázolnak jellegzetes emberfejet, de aprólékosan megformált virág- és levél-díszítőmótvumokkal is kiemelik a fontosabb kezdőbetűket. Összességében a díszítések, a szövegrás és a zenei notáció harmonikus egységet alkot, ugyanakkor a kódex kiállítása kifejezetten használati jellegű, kurzív tendenciát mutat.

Az antifonále megmaradt részein olvasott officiumtételek a szentek ünnepeihez, a szanktoráléhoz kapcsolódnak (2. táblázat). A köteteket kizárólag téli-őszi szentszozszmákat tartalmazó fóliók kimetszett szakaszaival erősítették meg, többször szinte egymás után kivágott lapokkal – az egykori kódex-kötőanyagból tehát egy tartalmilag összefüggő rész állhatott a könyvkötők rendelkezésére. A 14-ből két-két töredék ténylegesen egymáshoz illeszkedik, illetve egymás után következnek: a 4/68 és 4/80 borító a Cecília-zsoltosmából, a 4/116 és 4/124 a Katalin-zsoltosmából tartalmaz folytatólagos szakaszokat. E borítók a szétvágást követően egymás után kerülhettek rá a hordozókra, amelyek a könyvtári polcokon is nagyon közel helyezkednek el egymáshoz (a kimetszés rekonstrukciója: 6. ábra).

A fragmentumok közül hat darab csaknem a teljes tükörméretben tartalmaz kottát: kilenc kotta- és szövegsor szerepel rajtuk, legfeljebb a sorok eleje és vége van behajtvva, ennél szerencsésebb esetekben csak a margó a behajtott rész. Csaknem teljes fóliónyi (7–8 sor) zenei tartalmat közöl további négy borító.³⁷ A maradék négy félbevágott fólió, amelyek 4–5 kotta- és szövegsort őriznek, ezekbe kisebb könyveket kötöttek, viszont itt a teljes fóliószerűséget kihasználták. A pergamenoldalak széleit, úgy tűnik, ezekben az esetekben nem vágták le, hogy azt pontosan testreszabják, ehelyett behajtották.

³⁷ A töredékek kotta- és szövegsorainak száma a kisebb méretű borítók esetében: 4/4: 4–4; 4/119: 3–5; 4/82: 5–5; 4/137: 5–5; 4/68: 5–5. Nagyobb méretű borítóknál: 4/116: 9–9; 4/48: 8–9; 4/49: 9–8; 19/40: 8–8; 4/142: 9–9; 4/273: 9–9; 4/30: 8–7; 4/116: 9–9, 4/124: 9–9.

Töredék	Ünnep	Liturgikus pozíció	Gregorián tételek	MMMAe/ Responsories ³⁸	Cantus ID
4/4	Erzsébet	Matutínium, N2	R1/ Caeco nato cui nec V1/ Novum hoc spectaculum	8211 8211	600312 600312a
4/30	Mária születése	Matutínium, N3	R1/ Nativitas tua Dei genitrix V2/ Ave Maria gratia plena R2/ Nativitas gloriose V2/ Gloriosae virginis Mariae R3/ Solem justitiae V31/ Cernere divinum V32/ Gloria patri R4/ Felix namque	1073 1073 1039 1039 1158 1158 1158 1104	007199 007199a 007198 007198a 007677 007677a 909000 006725
4/48	Mária születése	Matutínium, N3	a2/ Fons hortorum puteus a3/ Veniat dilectus meus W/ Diffusa est gratia R1/ Diem festum praecelsae V1/ Nativitatem hodiernam R2/ Corde et animo	5072 6152 – 4008 4008 8028	002887 005329 008014 006441 006441a 006339
4/49	Szent Kereszt felmagasztalása	Laudes	a1/ Praecinxit se Dominus a2/ Sanctae crucis in honore a3/ Vere obstructum a4/ Fons omnium a5/ Ecclesia sanctorum	2142 3152 4190 5071 6126	206149 206150 206151 206152 206153
4/68	Cecília	Matutínium, N3	a3/ Tunc Valerianus perrexit R1/ Beata Caecilia dixit V1/ Suscipe Domine	8258 8054 8054	005253 006161 006161a
4/80	Cecília	Matutínium, N2, N3	R3/ Domine Jesu Christe V3/ Nam sponsum quem a1/ Credimus Christum a2/ Nos scientes sanctum a3/ Tunc Valerianus perrexit	8094 8094 2065 2065 7023	006498 006498a 001946 003961 005253
4/82	Erzsébet	Matutínium, N3	a1/ Deo decantent omnia a2/ Juste lux orta gratiae a3/ Deus palam omnibus	7301 8573 1547	201155 202798 201201
4/116	Katalin	Matutínium, N1	R3/ Martyrium sitiens V3/ Daemoniis plena sunt a1/ Cum esset adhuc a2/ Maxentius instat impius a3/ Caesar electos convocat	2125 2125 4306 5142 6172	601396 601396a 201006 203060 200717

3. táblázat

³⁸ A magyarországi antifóna- és rezponzórium-kiadások azonosítószámait tüntettük itt föl, lásd László Dobszay–Janka Szendrei hrsg., *Antiphonen*, Monumenta Monodica Medii Aevi (MMMAe) V/1–3 (Kassel, Bärenreiter, 1999);, illetve uók., *Responsories*. Volume 1–2 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013).

Töredék	Ünnep	Liturgikus pozíció	Gregorián tételek	MMMAe/ <i>Responsories</i> ³⁸	Cantus ID
4/119	Katalin	Matutínium, N3	R3/ O mater nostra	1150	601595
			V31/ Jam Christo juncta	1150	601595a
			V32/ Gloria patri	1150	909000
		Laudes	a1/ Passionem gloriosae	1513	203773
			a2/ Gloriosa Dei martyr	–	a00447
4/124	Katalin	Matutínium, N2	a3/ Caesar electos convocat	6172	200717
			R1/ Christus sanctam tenebroso	6065	600347
			V1/ Salve virgo benedicta	6065	600347a
			R2/ O quam felices	4096	601631
			V2/ Cum duce Porphyrio	4096	601631a
			R3/ Virgo flagellatur	6049	602506
4/137	Katalin	Matutínium, N1/N2?	R1/ Ex ejus membris	1145	006679
			V1/ Catervatim ruunt populi	1145	006679a
			R2/ Horrendo subdendo	7155	601077
4/142	Katalin	1. Vesperás	a4/ Regia stirpe generosa	5131	206175
			a5/ Gaude decus virgineum	6178	206176
			R/ Haec quinquagenos	3079	601004
			V/ Efficiens testes fidei	3079	601004a
			V/ Gloria patri	3079	909000
			Am/ O inclyta Costi regis	5082	206180
4/273	Cecília	Matutínium, N2	a3/ Fiat Domine cor meum	7066	002863
			R1/ Cilicio Caecilia membra	8078	006284
			V2/ Non diebus neque	8078	006284a
			R2/ Caeciliam intra cubiculum	3028	006259
			V2/ Angelus domini descendit	3028	006259a
	Erzsébet	Matutínium, N3	R2/ Aman in patibulo	8212	600087
			V2/ Manum mittens	8212	600087a
			R3/ O lampas ecclesiae	5082	601586
			V31/ Tu Dei saturitas	5082	601586a
			V32/ Gloria patri	–	909000
19/40/b	Máté ev./Szent János apostol elhunyt, Kozma és Damján, Mihály	Vesperás	R/ Vox tonitru	6057	007921
			V1/ Victo senatu cum	6057	007921a
			V2/ Gloria patri	6057	909000
		Vesperás 1. Vesperás	Am/ Cosmas et Damianus	8257	001938
			a1/ Excelsi regis filium	–	201702
			a2/ Cui sol luna	–	200962

3. táblázat (folytatás)

A töredékeken 50 önálló liturgikus énektétel részletei találhatóak meg (3. táblázat): rezponzórium prolixumok (gyakran verzussal) és antifónák, amelyek többnyire a zsolozsmák matutíniumából, kisebbrészt a vesperásból és a laudesből származnak.

A töredékek különleges zenei lejegyzése már az első pillanatban megragadja a figyelmet. Ez a kottairás annyira egyedi, hogy azonnal közösséget teremt a német-újvári polcokon véletlenszerűen megtalálható, a bekötött nyomtatványok sorrend-

jében helyet foglaló töredékborítók között. A hangjelzés a 14. századra önálló írássá formálódott esztergomi notáció könnyedségét idézi fel; mértéktartóan, arányos hajlékonysággal halad előre egy kecses díszítő sormintához hasonlóan, s ezzel esztétikumra törekvő, szemet gyönyörködtető írásképet hoz létre. Különösen jellegzetesek a kerekded, ívelt-hurkolt neumaformák, amelyek töredékeink írásmódját elkülönítik a központi magyar hagyománytól, Esztergom gregorián notációjától.

Köztudott, hogy az esztergomi notációnak csak szórványosan maradtak fent emlékei,³⁹ így történetének feltárását jelentős kronológiai és földrajzi hiátusok akadályozzák. Az írástörténeti háttér rekonstrukciója még problematikusabb az esztergomi notációban gyökerező, ám földrajzilag-szervezetileg attól távolabb álló, lokális írásvariánsok esetén – töredékeink hangjelzése mindenképp ide sorolható –, e notációk feltárása a magyar gregoriánkutatás következő nagy feladatai közé tartozik. A római katolikus egyház kelet felé utolsó püspökségéből, Erdélyből azonosított notációmintákra Szendrei Janka az egykori gazdag helyi hagyomány szegényes maradványaként tekintett, s szinte minden periférikus kódextöredék mögött egy-egy önálló kottairó-iskolát sejtett.⁴⁰

E notációminták elemzése valójában alig kezdődött el, s már a munka elején nyilvánvaló akadályokba ütközik. Az ismert és újonnan felfedezett adatok mindenestre arra utalnak, hogy a 13. századra kialakult esztergomi notáció az alá tartozó távolabbi egyházi központokban⁴¹ jelentős változatokban élt, és részben később is a továbbformálódás egyéni útjait kereste.

Fontos az is, hogy a fennmaradt, úgynevezett periférikus hagyományból származó⁴² példák nem tekinthetők általános érvényűnek az adott helyszín kottázási szokásainak rekonstrukciója során. Például a Veszprémi pontifikále Szendrei Janka szerint itáliai elemeket beépítő, latin írásduktust idéző, s a magyar hagyományból kiugró, különleges kottaképe a középkori forrásaink között kuriózum, de mivel nem maradt ránk másik hangjelzett kódex Veszprémből, nem tudható, mennyiben képviseli ez a típus valóban a korabeli helyi íráshagyományt.⁴³

Az úgynevezett erdélyi hangjelzés forrásai, mint utaltunk rá, többnyire kódextöredékeken maradtak fenn.⁴⁴ Egyfelől a könyvtörténeti adatok, erdélyi hordozókönyvek possessor-bejegyzései⁴⁵ kötötték e forrásokat és egykori anyakódexeket

³⁹ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrások Magyarországon*, 58–60.

⁴⁰ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrások Magyarországon*, 62.

⁴¹ Például Veszprém, Zágráb, etc.

⁴² A periférikus kifejezést Szendrei Janka is használta. Lásd uő., *Középkori hangjegyrások Magyarországon*, 72.

⁴³ Uitt., 56–57.

⁴⁴ Sajnos a korábbi kutatás által Székesfehérvárhoz, majd Gyulafehérvárhoz kötött teljes 12. századi erdélyi antifonále, a Codex Albensis (lásd Falvy Zoltán–Mezey László, *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*, Monumenta Hungariae Musica 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1963) német neumanotációval íródott, így a notációelemzéshez nem használható. A neumák nem teszik lehetővé a dallamok kiolvasását, így összehasonlító forrásként a Codex Albensis a zenei analízisbe nem vonható be.

⁴⁵ F 325: a Jancsó-kódex borítója. A könyv Petri András kántor énekeskönyve volt, aki Csíkrákoson, Csíkszentmihályon működött. F 337: „A magyar notációs forrás felbukkanási helye és kottaképe erdélyi eredetet valószínűsít”, lásd Szendrei Janka töredékleírásaiban (az úgynevezett →

Erdélyhez, másfelől a gyarapodó forrásanyag különös írásmódjának közös kottázási jellegzetességeiből, vagyis a notációs párhuzamokból következtethető ki egyre nagyobb bizonyossággal a kelet-magyarországi származás. Az 1980-as években Szendrei Janka vetette fel először az önálló középkori erdélyi kottázási modor elkülönítésének gondolatát. A proveniencia-meghatározásoknál Szendrei ugyanakkor nagyon óvatosan fogalmazott, ezért olvashatunk nála ugyanarról a töredékről egyszer határozottan erdélyiként, másszor kelet-magyarországiént vagy csupán a periférikus notációhoz tartozó adatként, azt sugalmazva, hogy a terminológia nagyon kiforratlan még, s maguk a kutatások nincsenek elvégezve.

Az esztergomi főhagyomány notációanalízisének sürgető feladata a korábbi zenei paleográfiai vizsgálatok során érthetően nem hagyott elég teret a periférikus magyar hangjelzések kutatásának, köztük az erdélyi minták szisztematikus feltárásának. Mindennek következtében Szendrei Janka magyar hangjelzéstörténetének rövid fejezetén kívül nem beszélhetünk szakirodalomról e területen. A feltáró kutatások megindítását támogatja az is, hogy lappangó források az elmúlt időszakban is kerültek felszínre. A periférikus, ezen belül a középkori erdélyi zenei notáció feltárása, meghatározása, tipizálása ma már sokkal reményteljesebb vállalkozásnak tűnik.

Ebben az úttörő munkában kiemelt szerephez juthat a németújvári forrásanyag: a németújvári relikviák összességében a legnagyobb terjedelmű középkori zsolozsma-forrategyüttest alkotják, amelyekből az erdélyi gregorián notáció és dallamanyag tanulmányozható. S bár a 14 összetartozó töredék mögött álló egykori kódexről semmilyen többletinformációt (provenienciára utaló adatot) nem közölnek a Batthyány–Beythe-féle gyűjtemény idetartozó hordozókönyvei, és csak Beythe István possessorbejegyzése olvasható rajtuk (lásd *1. táblázat*), a töredékeken látható zenei kottaírómodor önmagáért beszél: számos olyan vonást mutat, amely a központi esztergomi gregorián hangjelzéstől világosan elkülöníti, egyúttal összekapcsolja a fragmentumokat más, kelet-magyarországiént/erdélyiként meghatározott töredékek kottájával.

Zenei paleográfiai elemzésünk az anyag aprólékos áttekintésének és analitikus bemutatásának szándékán túl az alábbiakban arra is megpróbál választ keresni,

Szendrei-szekrényben), kézirat, MTA BTK ZTI, 202. szoba. Digitalizált változata elérhető a Régi Zenetörténeti Osztály belső hálóján. F 361, F 362: a Szikszóróról, Szabolcs és Abaúj megyéből való iratsomók arról tanúsodnak, hogy Északkelet-Magyarországon vágták fel a kódexeket borítónak, nyilván földrajzilag is közeli tájról származó könyveket. Számos csíksomlyói töredékünk van (lásd *4. táblázat*), egy feltehetően gyergyói, egy sepsiszentgyörgyi. A BCU Ms. 706 borítótöredékén (lásd *4. táblázat*) a „pallagi jobbágy”-kifejezés található, amely a szatmári Parlagra (Rózsapallag, Prilog, Románia) utalhat. Az elnevezés megerősítést nyer a töredéken feltüntetett Szinervarallia (Szinérváralja, Seini, Románia) településnév révén, hiszen a két falu körülbelül 8 km-re helyezkedik el egymástól. A töredékeken található szövegek elolvasásához Kisdi Klára és Korondi Ágnes nyújtott értékes segítséget. F 174: Szamosközy István (Gyulaféhérvár) kollekciójának borítója. Az F 34, F 348, BMV C.218, C. 55090 töredékeket Kolozsmonostoron köthették az iratokra. A kutatás részletei hamarosan olvashatók: Gabriella Gilányi–Adrian Papahagi, „Membra Disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj”. Megjelenés előtt.

Erdélyi töredékek ⁴⁶	Könyvtípus	Kor (sz.)	Gyűjtemény, jelzet	Tartalom
F 325	antifonále	13.	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 1395 borítója	Luca
Q 406-07	antifonále	14/ex	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Fragm. lat. Q 406–07 ⁴⁷	Húsvét oktavája utáni 2. vasárnap
F 360	graduále	15/ex	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 159/47, 1553 Bereg	Úrnap
F 361, F 362	antifonále	14.	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 159/155, 1579/3. Comit. Szabolcs, E 159/10, 1578/27 Szikszó	Ágoston
F 337	antifonále	14.	magántulajdon	Sanctorale, júl. 22.–aug. 6.
F 406	antifonále	14.	Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 156, U et C.45/36	3 fólió: Ágota és Benedek, Annuntiatio BMV, Visitatio BMV
U. Fr. I. m. 216	antifonále	14.	Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Vet. 34/6	István vértanú
F 174 (= U. Fr. I. m. 221)	antifonále	15/in	Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Litt. orig. 272/b	Ágoston
F 45, F 332	antifonále	15.	Budapest, MTA Könyvtár, T8; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 159/1571/20	Pálforduló, Ágota Mindenszentek
F 34, F 348, BMV C. 218, C. 55090 ⁴⁸	antifonále	15.	Budapest, MTA Könyvtár, T 422; Magyar Országos Levéltár, F 15 prot 27; Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, BMV C.218, C. 55090	István vértanú, Aprószentek, Vince, Gergely
BCU Ms. 706 ⁴⁹	graduále	14/2	Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, Ms. 706 töredéke	miseordinárium (Kyrie), Kelemen, Katalin, András

4. táblázat Primer források: északkelet-magyarországi, erdélyi kódextöredékek

⁴⁶ Teljes források esetén a kódex közkeletű nevét használjuk a továbbiakban, míg a fragmentumoknál az egyszerűség kedvéért Szendrei Janka katalógusának közismert, F kezdetű rövidítéseit. Ha a forrás a Szendrei-jegyzékben nem szerepel, de az Országos Széchényi Könyvtár Fragmenta Codicum-katalógusai említik, ezt a katalógus-jelzetet követjük (például S. Fr. I. m. 87 = a Központi Szeminárium Könyvtárának 87. töredéke). Új töredék esetén a könyvtári jelzet használata mellett maradunk.

⁴⁷ Lásd Hende Fanni, „Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek”, *Turul* 2. szám (Budapest: Magyar Történelmi Társulat Szerkesztőség, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 2018), 69.

⁴⁸ A töredéket az Adrian Papahagi által készített fotók alapján azonosítottuk. A töredékcsoport elemzését lásd Gabriella Gilányi–Adrian Papahagi, „Membra Disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj”. Megjelenés előkészületben.

⁴⁹ A töredéket Adrian Papahagi fotóin láttuk először.

Erdélyi töredékek ⁴⁶	Könyvtípus	Kor (sz.)	Gyűjtemény, jelzet	Tartalom
Sepsiszentgyörgy, 1. sz. töredék (Sepsi-1) ⁵⁰	antifonále	15.	Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 1. sz. töredék	Szentháromság
Fragm. 80	antifonále	15.	Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II 319 borítója http://www.bibliotheca.hu/fragmenta/080.htm ⁵¹	Nagypéntek, Jeremiás lamentációi
Cz. Fr. 7	hangjelzett breviárium	13/1	Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, a Csíksomlyói Ferences Kolostor tulajdona, Cz. Fr. 7 (Sign. rec.: T 55/b) ⁵²	Szentháromság utáni 14. vasárnap, Jób
Cz. Fr. 8	hangjelzett breviárium	14.	Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum, a Csíksomlyói Ferences Kolostor tulajdona, Cz. Fr. 8 (Sign. Inv. 3786)	Vízkereszt nyolcada utáni 1. vasárnap
F 143, S. Fr. I. m. 87, Cz. Fr. 10	antifonále	16/1.	Központi Papnevelő Főiskola Pálos Könyvtára, S. Fr. I. m. 87; Gyöngyösi Ferences Könyvtár, Ant. 674 borítója; Csíksomlyói Ferences Könyvtár, Cz. Fr. I. 10 (Sign. inv. 1766–69); Szlovák Nemzeti Könyvtár, Turócszentmárton, 2 fólió, jelzet nélkül	Karácsony oktávája, Próféták, Becket Tamás, Jeremiás lamentációi
F 586	graduále	15.	Güssing, Franziskanerkloster, Bibliothek Stell 4/279	Vízkereszt utáni 2. vasárnap, Hetvenedvasárnap

4. táblázat (folytatás)

hogy milyen vonásokat mutat a németújvári töredékek notációja az Esztergomtól távol eső, Szendrei Janka által periférikusnak nevezett kottaírásokhoz képest, s hová helyezhető a magyar hangjelzés-hagyományon belül, illetve hogy milyen jellegzetességei tűnnek fel a központi esztergomi hangjelzéshez viszonyítva. A tanulmány második részében – a fragmentumokon található liturgikus énektételek elemzése során – arra összpontosítjuk figyelmünket, hogy az énekek választéka, liturgikus elhelyezése, sorrendje és dallamalakjai miképp egészítik ki a kottaírás vizsgálatából származó adatokat, s végső soron hogyan határozzák meg antifonálénk származását.

Az összehasonlító zenei paleográfiai vizsgálatok során a 4. táblázatban látható, Szendrei Janka által erdélyiként azonosított töredékeket használtuk fel elsőként, s emellett kutatásunkba néhány újabban felbukkant erdélyi töredéket is bevontunk. Feltüntettük a periférikus hagyományból rendelkezésre álló teljesebb, retrospektív

⁵⁰ Köszönettel tartozom Madas Editnek, hogy felhívta a figyelmünket a töredékre, illetve Boér Hunornak, a Székely Nemzeti Múzeum vezetőjének, hogy engedélyezte a töredékről készült fotó felhasználását.

⁵¹ András Vízkelety hrsg., *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Fragments et codices in bibliothecis Hungariae II (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993), No. 80.

⁵² Lásd Zsuzsa Czagány–Erzsébet Muckenhaupt–Ágnes Papp, „Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a Csíksomlyói Ferences Kolostor egykori könyvtárának állományában”.

Csíksomlyói Cantionale	graduále	16/in	Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum (Csíksomlyói Ferences Könyvtár tul.), A V/5252
C 80 = Erdélyi Psalterium	pszaltérium	1400	Nagyszeben, Brukenthal Múzeum Kvt., Mss.23.V.1
Gyulafehérvári („Gyergyói”) Graduále	graduále	16/1	Gyulafehérvár, Bibl. Batthyaneum, R. IX. 57
C 37 = Erdélyi Graduále	graduále	1534	Országos Széchényi Könyvtár, Fol Lat 3815
C 39 = Codex Albensis (CAlb)	antifonále	12/in	Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211
C 53 = Váradai Antifonále (VA)	antifonále	15/ex	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül (fő corpus)

5. táblázat. Primer források (teljes kódexek)

jellegű forrásokat is (5. táblázat), amelyek speciális hangjelzéselemeket őriztek meg. A kutatást segítő összehasonlító, másodlagos liturgikus zenei kéziratokat (például esztergomiakat, zágrábiakat) tanulmányunk végén a *Függelék 3*-ban közöljük.

Libri liturgici ex Transylvania – A gregoriánkutatás eddigi eredményei

Az erdélyi rítusról és notációról szóló szakirodalmi említések következetlen terminológia-használata miatt fontos annak tisztázása, mit értünk pontosan a gyakran felbukkanó „erdélyi” / „periférikus” / „kelet-magyarországi” liturgikus hagyomány kifejezések alatt. Meg kell vizsgálni, hogy a magyar gregoriánkutatás az elmúlt évtizedekben milyen jelenségek esetén alkalmazta a „középkori erdélyi zsolozsmarítus” terminust, mely forrásokat tekintette erdélyinek, és például melyeket váradinak. Hogyan különítette el mindezeket Kalocsától és Zágrábtól, milyen következtetéseket vont le a liturgikus consuetudókra és zenei hagyományokra vonatkozóan. Fontos kérdés, hogy vizsgálati módszerekkel meg lehet-e különböztetni a középkori erdélyi és a váradi rítust egymástól, illetve más magyar hagyományváltozatoktól.

Kérdésfelvetésünk elején a magyarországi egyházszerzés kezdeteihez kell visszanyúlnunk. Erdély Magyarország második érseki egyházához, Kalocsabácshoz tartozott a középkorban. A 11. század folyamán a délnyugati szuffraganeus Zágráb, a déli Sirmium és Csanád mellett a tartomány délkeleti határát kijelölő területeket két püspökség alá szervezték. Szent István 1009-ben alapította meg az erdélyi püspökséget,⁵³ amelyet az egyház szokásától eltérő módon nem székhelyéről, Gyulafehérvárról neveztek el, hanem magának a területnek a nevét kapta meg.⁵⁴ Bizánci minta tapintható ki e névadás mögött, s már ebből az első mozzanatból is megragadható az egyházmegye arculatának lényeges vonása: sajátos elkülönülés és *egzotikum*, amely területi, etnikai sokféleségéből éppúgy fakadhatott, mint a keleti kereszténység intenzív közelségéből. A hatalmas kiterjedésű erdélyi egyházban 13 főesperesség alakult ki a 11–12. század folyamán;⁵⁵ a leg-

⁵³ Lásd Dávid Gyula szerk., *Erdély a keresztény Magyarországon*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001) című tanulmánykötet idevágó dolgozatait: Vekov Károly, „A keresztény egyházszerzés Erdélyben”, 97–114; Jakó Zsigmond, „Az erdélyi püspökség középkori birtokairól”, 105–115; Tonk Sándor: „Erdély integrálódása a középkori magyar államba”, 116.

⁵⁴ Erdély = Erdőelve (erdőn túl), lat. Ultrasylvania, Transsylvania (13. századtól). Online: <http://lexikon.katolikus.hu/E/Erd%C3%A9ly.html>, 2019. 02. 28.

⁵⁵ „I. Archidiaconatus Albensis – Fehérvári Főesperesség, több kerületre, alesperességre vagy dékán-ságra osztva: fehérvári, sebesi, springi, selyki, csíki és sepsi alesperesség. II. Archidiaconatus de Doboka – Dobokai Főesperesség, két kerülettel: a dobokaival és a beszterceivel. III. Archidiaconatus de Hunyad – Hunyadi Főesperesség. IV. Archidiaconatus de Kézdi – Kézdi Főesperesség. V. Archidiaconatus de Kolos – Kolozsi Főesperesség. VI. Archidiaconatus de Krasna – Krasznai Főesperesség. VII. Archidiaconatus de Küküllő – Küküllői Főesperesség. VIII. Archidiaconatus de Ózd – Ózdi Főesperesség, két kerülettel, az ózdival és a régenivel. IX. Archidiaconatus de Zolnok – Szolnoki Főesperesség. X. Archidiaconatus de Telegd – Telegdi Főesperesség, →

korábbi fennmaradt 1332–1337 közötti pápai tizedlajstrom 586 egyházas falvat,⁵⁶ vagyis plébániát sorol fel a területen (Lásd a *Függelék 2. térképét*).

A keleti országrész Erdélytől északnyugatra eső régiójában körülbelül 1030 körül alapította meg Szent István a bihari/váradai püspökséget, melynek központját Nagy László Nagyváradra helyezte át 1091 körül.⁵⁷ A váradai püspökség hat főesperességével⁵⁸ és a Bihartól Békésig terjedő terület mintegy 300 plébániájával a szerényebb méretű középkori magyarországi egyházak közé tartozott, szinte eltört a szomszédos erdélyi püspökség mellett. Fontos ugyanakkor, hogy a két központhoz egyaránt magas püspöki javadalom tartozott, illetve a székeskáptalani stallumok száma is hasonlóan jelentős volt.⁵⁹ Mindezzel együtt Váradon egységesebb, centralizáltabb liturgikus életet képzelhetünk el, mint a sokkal változatosabb és területileg kiterjedtebb Erdélyben.

A váradai és az erdélyi püspökség által egyhájszervezetileg lefedett kelet-magyarországi egyházi régió két nagy egységében nagy vonalakban ugyanazok a közös liturgikus szokások honosodhattak meg a 11–12. század folyamán, mint a magyar egyház más központjaiban.⁶⁰ Ugyanakkor a liturgikus források vizsgálatának első eredményei két sajátosságra is rávilágítanak:

1. Annak ellenére, hogy Várad és Erdély a kalocsai érsek szuffragáneusa volt a kalocsa–zágrábi rítustól sok ponton eltérő liturgikus változatot alakított ki;⁶¹ erre területi izolációja szolgálhat magyarázatul.
2. A kelet-magyarországi régió középkori officiumliturgiájának feltárásához nagyon kevés teljes zsolozsmaforrás áll rendelkezésünkre. Elsősorban 15. századi

három alesperességgel: a csikivel, az erdőhátival és a marosival. XI. Archidiaconatus Thordensis – Tordai Főesperesség. XII. Archidiaconatus de Ugocha – Ugocsai Főesperesség. XIII. Archidiaconatus de Zathmar – Szatmári Főesperesség.” Lásd Lestyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai* (Kolozsvár: Gloria, 1996). Online: <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/11.html>, 2019. 02. 28.

⁵⁶ Nyárády R. Károly, „3. A népesség számának és összetételének alakulása a 13–17. század között”, in uő., „Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig”, *Erdélyi Múzeum* LIX, 1–2 (1997): 1–39, uitt: 5.

⁵⁷ A váradai püspökség alapítása körüli vitáról lásd Bunyitay Vincze, *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig* (Nagyvárad, 1883). Online: <http://mek.oszk.hu/04700/04735/html/7.html>, 2019. 02. 28.

⁵⁸ Bihari, Békési, Kalotai, Homorogi, Köleséri, Szeghalmi.

⁵⁹ Egy 15. századi díjjegyzék szerint a váradai püspök servitiuma 2000, az erdélyi püspöké 1500 aranyforint volt (összehasonlításképp, a szerémi püspök mindössze 100 aranyforint javadalmat szerezhetett). A váradai székeskáptalan a 14. században 24 kanonokot tartott el, illetve további három társkáptalan volt a városban. A gyulafehérvári székeskáptalanhoz 1331-ben szintén 24 kanonok tartozott, illetve még egy kisebb társaskáptalanra lehet következtetni az adatokból. Mindez arra utal, hogy a két keleti püspökség a magyar egyház legjelentősebb centrumai közé tartozott. Lásd Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 117–118, 181.

⁶⁰ Lásd Dobszay László, *Corpus Antiphonale Officii – Ecclesiarum Centralis Europae. A Preliminary Report* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 389–390.

⁶¹ Szendrei Janka, „A Zalka antiphonale provenienciája”, in Felföldi László–Lázár Katalin szerk., *Zenetudományi Dolgozatok 1988* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988), 21–31, itt: 26.

breviáriumok alapján végezhető el a rekonstrukciós munka: az 1462-ben készült, Németújváron őrzött erdélyi kéziratos breviárium, egy 15. századi erdélyi magánbreviárium (Tra-34, -104), egy 1460-ból származó kéziratos váradi breviárium (VBr-8247) és a csonka Zalka/Váradi Antifonále (VA) liturgikus anyagát vette alapul a kutatás a rítusvariáns meghatározásakor.⁶²

Az első vizsgálatok után megfogalmazott, sokáig közmegegyezészerűen elfogadott teóriát, miszerint a Codex Albensist a székesfehérvári káptalan melletti iskolában, hallás után jegyezhetette le feltehetően az egyik diák,⁶³ a kutatók azóta elvetették.⁶⁴ Dobszay László a kalocsa-zágrábi, illetve erdélyi rítust elkülönítő vizsgálatai, majd a kódex részletes, Szendrei Janka által elvégzett paleográfiai-liturgiai-zenei elemzése is tételesen cáfolta a székesfehérvári eredetet és a logikusnak tűnő, ezt erősítő érveket. Ugyanakkor az új analitikus eredmények egy irányba mutattak, s ez alapján felmerült a 12. század eleji antifonále Magyarország harmadik nagy keleti úzusához kapcsolásának lehetősége.⁶⁵ Fontos szem előtt tartani ugyanakkor, hogy a liturgiai és zenei elemekkel is alátámasztott keleti eredet ellenére a Codex Albensis, amely liturgikus rendszerét tekintve még formálódó, erőteljes német hatást tükröző, vonalrendszer nélküli, tehát zeneileg összességében értelmezhetetlen forrás (ráadásul az anyagában található számos tévesztés-elírás miatt talán nem is a legmegbízhatóbb), csak nagy óvatossággal vonható be a vizsgálatokba.

E korai antifonálénkat leszámítva az erdély-váradi liturgikus-zenei hagyományról tehát kizárólag annak 15. századi állapota alapján készíthetünk pillanatfelvételt, s a dallamalakokra mindössze egy forrásból, a Váradi Antifonáléból következtethetünk. A két püspökség gregorián zsolozsma-énekhagyománya, vagyis a „erdélyi gregorián officium” címszó alatt ugyanis azt a dallamkincset értette és vizsgálta a kutatás, amely a Filipecz János, váradi püspök által megrendelt, díszesen kiállított, cseh notációs (a felszínen cseh liturgikus elemeket is tartalmazó) késő középkori töredékes kéziratban, a reprezentatív Váradi Antifonáléban, valamint a hozzá kapcsolódó fennmaradt töredékes karkönyvsorozat-részekben megjelent. Az erdély-váradi rítus szisztematikus vizsgálata során ugyanakkor korábban alig számoltak az Erdélyből fennmaradt, speciálisan helyi kottázású kódextöredékekkel, azok dallamanyagával vagy liturgikus tartalmával; s bár csak apró részletekben és változatosan, de ezen leletek mégis közvetlenül magára az erdélyi egyházmegyes gregorián ének-

⁶² Lásd az MTA ZTI CAO–ECE projektjének erdélyi köteteit. Kovács Andrea, *CAO–ECE Transylvania-Várad VII/A. Temporale* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2010) *VII/B Sanctoriale* (2010). A forrásokra az itt található Tra- rövidítéssel utalunk, kivéve a váradi köteteket: VA = Váradi Antifonále, VBr-8247 = Váradi Breviárium, I-Rvat 8247.

⁶³ Lásd Falvy Zoltán–Mezey László, *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*, 27–28.

⁶⁴ Az, ami miatt Mezey László egy 13. századi levélfogalmazvány alapján gondolta székesfehérvárinak a kódexet. A 58v főlíó margóján olvasható levélfogalmazvány azonban – benne az „Alba” szóval – valójában semmit nem árul el a kódex eredetéről. Lásd Falvy Zoltán–Mezey László, *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*, 24, 28, illetve a cáfolat: Szendrei Janka, *A „Mos patriae” kialakulása...*, 104–109.

⁶⁵ **Lásd az 50. jegyzetet**, továbbá: Szendrei Janka, *A „Mos patriae” kialakulása...*, 104–109.

kincsre világíthatnak rá. Az e kódexfragmentumokból repertelént tároló repertoár nagyon fontos tanúja az erdélyi főesperességek rítusvariánsainak, akár a 15. század előtti, teljesen feltáratlan korszakban.

A fennmaradt teljes, illetve jelentős korpuszmaradvánnyal rendelkező erdély-váradai források tanulmányozásának legnagyobb horderejű eddigi eredménye a váradai és erdélyi breviáriumok tartalma közötti hasonlóság felfedezése volt. Mivel a források liturgikus rendje, tételválasztéka között nem tapasztalt szignifikáns, rítusmeghatározó különbséget a kutatás, az elmúlt évtizedben keletkezett szakirodalom többnyire összevontan, erdély-váradai rítusként hivatkozott a terület 15. századi liturgikus gyakorlatára. A korábbi kutatómunka a váradai és erdélyi breviáriumok tartalmi eltéréseinek kimutatása során a 12. századi Codex Albensis tartalmára is alapozott, ennek révén jó néhány „össz-erdélyi” liturgikus elemet fedett fel, s mindezek figyelembe vételével a 12. századi antifonálét tartalmilag az erdélyi breviáriumokhoz közelebb állónak értékelte. A forrás eltérései az erdélyi breviáriumhoz képest ugyanakkor azt is jelzik, hogy a Codex Albensis inkább tekinthető az erdélyi rítus kialakulásának korát tükröző értékes kordokumentumnak, mintsem olyan forrásnak, melyből az érett középkori erdélyi liturgikus gyakorlatra következtethetünk.⁶⁶

A 15. századi kelet-magyarországi, azaz erdély-váradai liturgikus struktúrák felmérését követően a gregorián dallamok zenei összehasonlító vizsgálata még nincs publikálva: Czagány Zsuzsa Váradai Antifonálét feldolgozó nagy műve előkészületben. Ugyanakkor, ahogy fentebb is jeleztük, van mód a továbblépésre. A liturgikus zenei kódex-töredékek – nem csak a Szendrei Janka által azonosítottak, de a legújabban felfedezettek is – a kutatás rendelkezésére állnak. Teljes kódexekhez nyilván nem mérhető tudományos értékük, de a régi kódexrészeken felsejülő liturgikus dallamok mégis lehetőséget kínálnak az összehasonlító dallamvizsgálatra, amelyből következtetni lehet e periférikus, kelet-magyarországi dallamhagyomány jellegére, egyediségére, kapcsolataira is. A fragmentumok zenei tartalmának átírása mellett a liturgikus tartalom meghatározása és a nagy, már meglévő összehasonlító munkákba (antifóna-, rezponzóriumkiadások) való beemelése is fontos, előttünk álló feladat.

A németújvári töredékek analízise ebben az értelemben komoly lépés a feltárás útján. Azt egyelőre nem lehet biztonsággal megmondani, mely töredékek tartozhatnak a tágabb erdélyi csoportból mégis Váradhoz, és melyek az erdélyi püspökség különböző részeihez, ugyanakkor az eredetmeghatározáshoz segítségül hívhatjuk a hordozókönyvek adatait, valamint a gregoriánkutatás hármas módszertana, a paleográfiai, liturgiai és dallami analízis eredményeit is.

A notációelemzés terén elért eddigi, Szendrei Janka nevéhez fűződő vívmányok nyomán, illetve az új eredmények segítségével, amelyek a németújvári töredékek szisztematikus összehasonlító elemzéséből következnek majd, talán a töredékek szétválogatása, csoportosítása is lehetővé válik. Izgalmasan mutatkoz-

⁶⁶ A kódex feltárása során nyilvánvalóvá vált, hogy a Codex Albensis nem reprezentatív könyv. Lásd Szendrei Janka, *A „Mos patriae” kialakulása...*, 107. A kódex kivitelezése szegényes (a felhasznált pergamen például rossz minőségű, gyakran lyukas), akárcsak az intézmény, amely mögötte állhatott.

hat meg, hogyan viszonyul az erdélyinek vélt gregorián zenei stílus a magyar hagyományok dallamstílusához, Esztergomhoz vagy a periférikus hagyományok dallamaihoz, ezen belül a késői váradi változathoz. Vajon olyan erős kötődés mutatható-e ki zeneileg Erdély és Váradi között, mint amelyet a liturgikus rendszer párhuzamai sugallnak?

A vizsgálatok során figyelembe kell venni, hogy a töredékes forrásanyag örvedetes gyarapodása ellenére a források között mind kronológiai, mind földrajzi hiányok mutatkoznak, és ez minden következtetés előtt óvatosságra int. Az adatok nyilván a hatalmas erdélyi püspökség különböző helyszíneire utalnak majd, s feltárásuk során számos lokális megoldással, kuriózzal szembesülünk.

A zenei vizsgálatok összehasonlító forrásanyaga

A 11–12. században a magyar egyházi központtól távol eső, alárendelt püspökségek szkriptóriumai német neumanotációval kezdték leírni liturgikus zenei könyveiket: ezt tanúsítják a legkorábbi (11. század végi), hangjelzést is tartalmazó, Zágrábban őrzött magyar vonatkozású kódexek, de a 12. század elejére datálható Codex Albensis is, a középkori magyar hagyományterületről fennmaradt első, végigkottázott énekeskönyv. Az egyházi élet stabilizációját követően a 12. század végén és a 13. század elején alakot öltő esztergomi/magyar notációtípus, illetve annak bizonyos elemei valószínűleg gyorsan elterjedtek az egész magyar egyházban. Életszerűnek tűnik azt elképzelni, hogy a második érsekség, Kalocsa-Bács egyházai is befogadták ezt a hangjelzést, és egyéni igényeiknek megfelelően tovább alakították a következő évszázadokban.

A Kalocsa alá tartozó kelet-magyarországi régió töredékek útján rekonstruálható gregorián neumakészlete szintén kapcsolatba hozható a magyar egyházi központ, Esztergom kottázási szokásaival. Ebben a készletben megtalálható több esztergomi íráselem, például a kettőzött ponttal induló climacus, a kötött scandicus, később a hajlékony, kerekded ligációk. E notáció alapneuma-alakzatainak és az egyházszervezetileg közelebb álló Zágráb jelkészletének közös halmaza megvilágítja, hogy a periférikus magyar hangjelzés-hagyományok milyen pontokon térhettek el Esztergomtól. Erdélyi–zágrábi sajátágnak tekinthetők az álvirgaszerű, hosszú befutóvonalak, a különlegesen egymásba kapaszkodó részek által kialakított „kampós” scandicus-formák, a kerekded-íves elemekkel szemben a hangfejek pontszerű kiemelései, és például a pes quadratus alakok, s a vonalásabb összetételek megőrzése, amelyeket Esztergom kottairó gyakorlata a 13. század végére teljesen kiiktatott. Összességében, mintha a zágrábi–erdélyi notáción a 12–13. századi erős latin (francia–italiai) hatás⁶⁷ erősebb nyomot hagyott volna, mint a magyar főhagyomány kalligrafikus írásán, pontosabban, mintha a periférikus hangjelzések egy korábbi írásfázist őriznének, amely például a Pray-kódex korai vonalrendszeres kottájában talál párhuzamot, és amelynek egyes típusai mintha ebből az archaikusabb kiindulópontból fejlődtek volna tovább.

Zágráb és Erdély notációs gyakorlatának későbbi fejleményei már világosan elkülöníthetők egymástól, elég a befutóvonalak eltérő alkalmazási módjára gondolni. Hiszen míg Zágrábban az álvirgák szinte minden hangindítást elkísérnek, Er-

⁶⁷ Szendrei Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*, 41. E hangjelzeshagyományokkal külföldön találkozhattak magyar klerikusok, amely a 12. századtól egyre gyakoribbá váló párizsi, bolognai etc. peregrinációkkal hozható összefüggésbe. Lásd Makkai László, „Középkori művelődés Erdélyben. Írás és írástudók”, in Makkai László–Mócsy András szerk., *Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986). Online: <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/81.html#85>, 2019. 02. 28.

délyben többnyire a szókezetek hosszú punctumformáit vezetik be, azaz funkcióhoz kötöttek, s lassan kikopnak a forrásokból.

A fentiekből is kitűnik, hogy a magyar periférikus notációváltozatok kutatása a magyarországi főhagyomány kottázásához képest elhanyagolt és elnagyolt. A rendelkezésre álló kódextörödékek nem csak lehetővé, de az összkép kialakításához elengedhetetlenül szükségessé is teszik e mellékösvények felderítését: az esztergomi írásváltozattól eltérő notációs altípusok megragadását, körülírását.

Ahogy arra korábban utaltunk, Szendrei Jankánál az *erdélyi* (sokszor szinte szinonimaként: kelet-magyarországi) *notáció* terminus egy tágabb érvényű írásmodor összefoglaló neve:⁶⁸ az az Esztergomtól független, de a főhagyományhoz többször visszanyúló írásváltozat, amely a töredékes források tanúsága alapján több lokális változatban élt. Egyes középkori hangjelzett kódexfragmentumok és retrospektív jellegű teljes kéziratok alapján az erdélyi hangjelzés szembeűnő, önmeghatározó jegyeit Szendrei Janka próbálta elsőként összegyűjteni, de e típus/típusok átfogó jellemzésére, egyedi vonásainak megragadására és kronologikus bemutatására nem került eddig sor. Ahogy annak mérlegelése, tisztázása is a gregoriánkutatás hátralévő feladatai közé tartozik, egyáltalán hányféle lokális hangjelzéstípus különíthető el a fennmaradt erdélyi forrásanyagban, és e típusok mely területekhez kapcsolódhattak.

Amint azt korábban hangsúlyoztuk, az erdélyi püspökség területéről mindeztidáig nem került elő zenei paleográfiai vizsgálat során felhasználható, 16. század előtti teljes liturgikus zenei kódex. Ugyanez érvényes a váradi püspökség forrásaira is: az információszilánkok alig árulnak el valamit a hangjelzések háttérében álló középkori szkriptóriumok szokásairól. Sajnos a kalocsa-bácsi érsekség legdélebbi területei (például Csanád, Sirmium), melyek a török invázió közvetlen útvonalában helyezkedtek el, jórészt elpusztultak a könyveikkel együtt. Erről az óriási déli területről gyakorlatilag semmilyen összehasonlítható forrásanyagunk nincs,⁶⁹ következésképp a ma hozzáférhető forrásemlékek alapján „erdélyi notációként” meghatározott valamely típus művelése magához Kalocsához, Csanádhoz, de még a Szerémséghez is kapcsolódhatott.

Visszatérve az erdélyi püspökséghez, a forráshiánynak más történeti okai is vannak. A 16. század első felétől a protestantizmus futótűzként terjedt Erdélyben: az új eszme évtizedek alatt kiszorította a katolikus vallást. Az Erdélyben kialakuló felekezeti sokszínűséget a multietnikus közeg is támogatta. A 12. század elejétől betelepített katolikus szászok a 16. században evangélikus hitre tértek át,⁷⁰ és

⁶⁸ Az erdélyi notációtípusról szóló első, tömör összefoglalást lásd: Szendrei Janka, „IV. A magyar notáció differenciálódása. Erdély”, 62–63, illetve uő., „V. A magyar notáció demokratizálódása. Észak és Kelet-Magyarország”, in *Középkori hangjegyzések Magyarországon.*, 72–73.

⁶⁹ Lásd Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 367.

⁷⁰ Az Esztergom alá tartozó szebeni exempt prépostság püspöki rangra nem emelkedhetett még a területén egykoron álló, a tatárok által lerombolt milkói püspökségre hivatkozva sem, s e kudarc erősen közrejátszhatott a protestáns hitre való áttérésben. Lásd *Magyar Katolikus Lexikon*. III. →

velük együtt az 1550-es évekre Erdély teljes lakossága is – néhány szigetszerű terület, Székelyföld egy része, például Csíkszék kivételével – a lutheri reformáció követte. Mindez a katolikus egyház gyors leépüléséhez, az intézményhálózat csaknem teljes felszámolásához vezetett.⁷¹ Ebben a környezetben régi katolikus kódexeknek aligha maradt esélyük a túlélésre, újabb könyvek meg – felhasználó intézmények híján – legfeljebb a katolikus szórványságot jelentő Székelyföldön készültek, igen szegényes körülmények között.

Számottevő gregorián forrás emlék Erdélyből tehát nem maradt fenn. A rendelkezésre álló teljes könyvek sajnos csak másodlagosan lehetnek a kutatás segítői, teljes és minden vizsgálati aspektus számára értékes, tisztán hazai hagyományt őrző alapforrásunk nincs.⁷² A gyulafehérvári Batthyaneum barokk gyűjteménye mindössze egyetlen, a középkori erdélyi egyházmegyes hagyomány szemszögéből szignifikáns forrást őrzött meg a 16. századból, ennek notációjá kora miatt sajnos csak kevésbé specifikus.⁷³ A csíksomlyói ferences kolostor középkori liturgikus könyvei között a 16. század elejére datálható Csíksomlyói Cantionaléra is támaszkodhat a vizsgálat: e magyar notációjú, lokális elemekkel dúsított, félkurzív írású forrás feltehetően erdélyi egyházmegyes hagyományt őriz.⁷⁴ Ide kíváncsoznak még összehasonlító anyagként a csíksomlyói ferences kolostor gyűjteményében fellelhető könyvborító-töredékek is, közöttük néhány magyar/erdélyi notációs példa.⁷⁵ Paleográfiai szempontból is számon tartható forrásunk a Székelyudvarhelyről az

Szerk. Diós István (Budapest: Szent István Társulat, 1996). Online: http://lexikon.katolikus.hu/E/erdelyi_puspokség.html, 2019. 02. 28.

⁷¹ Az erdélyi családok zöme is áttért. A papokat, szerzeteseket a 16. század közepétől elűzték Erdély területéről. **Lásd az előző jegyzetet.**

⁷² Lásd Elena-Maria Șorban forráskutatásait és jegyzékét: „Erdélyi középkori katolikus graduale-kódexek”, *Református Szemle* 104/4 (2011), 417–422; uő. bővebben, *Muzica gregoriană în Transilvania medievală* [Gregorián zene a középkori Erdélyben] Disszertáció. Academia de Muzică „Gh. Dima”, 2001. A mai Románia területén őrzött teljes és töredékes középkori kéziratokat összegyűjtő legújabb, teljesebb katalógust lásd: Adrian Papahagi, Adinel-Ciprian Dinča în colaborare cu Andreea Mârza, *Manuscrisele medievale occidentale din România* (Iași: Census Polirom, 2018).

⁷³ A Gyulafehérvári (Gyergyóújfalussy, „Újfalussy”) Graduáléről lásd Merczel György: „A Gyergyói Graduálé”, *Magyar Egyházzene* VII (1999/2000), 187–196. Elena-Maria Șorban jegyzékében a forrás G4 jegyzékszámval szerepel, elnevezése uitt: „Ujfalussy Graduálé” a kötet f. 34v-n található bejegyzése alapján: *Istud Graduale est Julia* [?] *Ujfalusiensis*; f. 77r *Graduale Ujfalusiensis*. Lásd uő, „Erdélyi középkori katolikus graduale-kódexek”, 420.

⁷⁴ A Șorban-jegyzékben G3 jelzettel ellátott csíksomlyói forrás szakszerű leírását lásd uő., „Erdélyi középkori katolikus graduale-kódexek”, 419–420.

⁷⁵ Lásd Czagány Zsuzsa–Muckenhaupt Erzsébet–Papp Ágnes, „Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a csíksomlyói ferences kolostor egykori könyvtárának állományában”, in *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*. Társadalom- és Humántudományok (Csíkszereda, 2006), 149–232. Tárnyunk szempontjából a Cz. Fr. 7, 8, 9, 10, 11 katalógusszámú fragmentumok relevánsak, különösképp a 15. századból származó (10.) Sign. Inv. 1766–69 jelzetű antifonále-töredék, melynek további fragmentumait megtaláltuk és azonosítottuk a Gyöngyösi Ferences Könyvtárban, a Központi Szeminárium Könyvtárban (H-Bs Fr. 87, H-Ggn Fr. 674) és a szlovákiai Turócszentmártonban, a Szlovák Nemzeti Könyvtár Nyomtatványtárában, az ott őrzött szakolczi ferences kolostorból származó anyagban (jelzet nélkül).

Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményébe átkerült úgynevezett Erdélyi Graduale 1634-ből,⁷⁶ illetve a Nagyszébenben őrzött jóval korábbi, 1400-as hangjelzett Psalterium-töredék – németújvári töredékeink mellett az egyetlen jelentősebb terjedelmű, 15. század előtti, nem retrospektív jellegű zsolozsmaemlék, amely műfajánál fogva csak másodlagosan tekinthető zenei forrásnak.

A középkori katolikus mise- és zsolozsmaliturgiát közvetítő teljes hangjelzett kódexek a már említett erdélyi szász városokból (Nagyszében, Brassó, Medgyes) maradtak fenn nagyobb számban.⁷⁷ Ezek a könyvek eredetileg az Esztergomnak közvetlenül alárendelt, németajkú szebeni prépostság és brassói dékánság saját, azaz nem a magyar hagyományban gyökerező, idegen szemléletű liturgikus gyakorlatának meghonosodásáról tanúskodnak. Az erdélyi szász liturgikus zenei kódexek ugyanakkor merítenek a központi magyar hagyományból is, például megjelennek bennük az esztergomi zsolozsmarítus alapvető temporále-szerkezetei, továbbá figyelmet érdemel Szent László királynak, a szebeni káptalan védőszentjének különleges tisztelete.⁷⁸ Az Esztergom alá rendelt egyházak liturgiája tehát nyitottnak bizonyult néhány magyar jellegzetesség befogadására, de a rítus egésze idegen maradt; a német dallamvariánsok, illetve a metzigót típusú lejegyzés⁷⁹ kizárja a szász forráscsoportot összehasonlító forrásaink köréből. Hasonlóan nemzetközi jellegű, általánosan véve közép-európai a robusztus íráselemekre bomló, metzigót hangjegyekkel leírt, Gyulafehérváron őrzött 16. század eleji Kolozsvári Graduale,⁸⁰ amely fenti jellemzőinél fogva vizsgálataink során figyelmen kívül hagyható. A nemzetközi kódexművészet emlékei közé illeszkedik a monumentális Várad Antifonále is, de az előbbiekkal ellentétben ez a forrás helyi jelentőségű és hagyományú, ahogy már elhangzott, a várad egyház használatára készült.⁸¹ Rítusvariánsa és dallamai igen értékesek számunkra, de a paleográfiai aspektust tekintve ismét korlátokba ütközünk: a zenei paleográfiai vizsgálat a kelet-magyarországi hangjelzések meghatározásakor nem tudja felhasz-

⁷⁶ Elena Şorban jegyzékében: G5.

⁷⁷ Lásd Brassói I. Graduale (SZJ C 81, Şorban G1), Breviarium Notatum (C72, Şorban G2), Antifonále (C 76), Psalterium (C 75), Brassói II. Graduale (C 38), Kolozsvári Graduale (C 51), Passionale (C 34), Medgyesi Prosarium. Ez utóbbiról lásd Szendrei Janka, „A Medgyesi Prosarium”, in Kiss Gábor szerk., *Zenetudományi Dolgozatok 2008* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008), 13–38.

⁷⁸ Az erdélyi területekre betelepült szászok saját liturgikus gyakorlatot honosítottak meg német papok közreműködésével. Az 1190-ben III. Béla által alapított szász szebeni prépostság, mely egyházszerkezettel közvetlenül Esztergom alá tartozott, nagy önállósággal bírt. Az erdélyi szász forrásokról liturgiái szempontból részletesen lásd Karl Reinert, *Missale Cibiniense. Der Messritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter* (Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1972).

⁷⁹ A szóban forgó „metzigót” notációról lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 65–66.

⁸⁰ Şorban: G6. Szendrei Janka északi (lengyel) elemekre figyelt fel a kódex notációjában. Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 39.

⁸¹ Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 41; uő., „A Zalka Antifonále provenienciája”, 21–32. A várad forráscsoport kapcsán lásd legújabban Czagány Zsuzsa nagyszabású forrásfeltáró kutatásait, munkáit, például „Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága”, in Kiss Gábor szerk. *Zenetudományi Dolgozatok 2011* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2012), 123–141.

nálni a cseh kottázású forrást. Kurzív magyar zenei folyóírásuk révén, amely az esztergomi notáció nyomán alakult ki és terjedt el a 14. század végétől,⁸² a 16–17. századi erdélyi protestáns graduálok⁸³ kapcsolhatók még lazán ide, de ismét csak feltételesen, hiszen írásuk nem kifejezetten lokális jellegű. Az eddigiektől felekezetileg-tartalmilag gyökeresen eltérő énekeskönyvek a kora újkori magyar gregorián notáció művelési területére általánosan jellemző kurzív kottát alkalmazták. Mivel ez a kotta a katolikus egyházszervezet iskolarendszere révén, mint zenei jegyzetelés, gyorsírás a késő középkorban széles körben ismert és kedvelt volt, helyi (erdélyi) íráselemeket jóformán teljesen nélkülözött, így legfeljebb csak egy-egy jele emelhető be a vizsgálatba.⁸⁴

A fentiekből kitűnik, mennyire szegényes a forráshelyzet, mennyire használhatatlanok a teljes kódexek, amelyek vagy nem tartoznak a szűken vett Erdélyhez, vagy nem elsődleges zenei könyvek, vagy túl későiek és legfeljebb visszatekintők. A németújvári töredékek összehasonlító zenei notációanalízisét így nem a teljes kódexekre, hanem főképp a magyar és külföldi gyűjteményekből összegyűjthető hangjelzett kódextöredékekre alapozva lehet elvégezni.

⁸² Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzírások Magyarországon*, 80–88.

⁸³ Lásd például nyomtatott *Öreg Graduál* (Gyulafehérvár: Fejedelmi Nyomda, 1636). RMNY 176.

⁸⁴ Ide tartozhat például a csak részben jobbra döntött magyar climacus (a kettőzött pont alatti punctum közepén van még, az utolsó hang viszont jobbra mozdul), illetve a magyar scandicus-forma felbontott alakváltozatai.

Zenei paleográfiai analízis

Ha töredékeink megfelelő kottaelemeit a 14. század eleji *Missale Notatum Strigoniense* elegánsan kidolgozott neumaformái alá helyezzük, több érdekes megfigyelést tehetünk (6. táblázat). Egyrészt a németújvári antifonáléban is megmutatkoznak a magyar notációra utaló alapjelek: a 7-es alakú *clivis*, a kötött *scandicus*, a függőleges pontsorból álló *climacus* és összetételei, sőt, ez utóbbi jel kötött változata is. Fontos ismertetőjegy a kerekded írásduktus és a jellegzetes írásirány megtartása: a neumák jobbra fel, majd lefelé függőlegesen íródnak. A szignifikáns párhuzamok mellett a különbségek is könnyen észlelhetők: a fragmentumokon látható kotta öntörvényű, improvizatív; szembetűnő az írás egészére jellemző lendületesség, hullámlás. Az összbnyomás provincializmusról árulkodik, szemben a 14. század eleji esztergomi *misecódex* díszírásával, melyben nincsenek véletlenszerű elemek, minden mozdulat eltervezett, arányos; minden részletet rögzít a notációt irányító szigorú kalligráfia.

Bár a németújvári töredékek neumaszerkezetei mögött is kitapintható a saját egykori kalligrafikus hagyomány, elemzés alá vont forrásaink hangjelzése már egy hanyatló állapotról tanúskodik. Az egykor nyilvánvalóan kötött alakzatok felbomlóban láthatók, a hangjelzés nem merevíti meg egy-egy neuma formáját, hanem a formaváltozatoknak enged teret. A notátor úgy alakítja a hangjelzést, ahogy az az írás lendületéből a legkényelmesebben adódik. A bemutatott esztergomi notációban elképzelhetetlen az elemek ilyen öntörvényű alkalmazása, a díszírás nem rendelkezik véletlenszerű elemekkel, s a 14. század végi erdélyi notáció mögé is el lehet képzelni a töredékpéldák alapján a régi, hasonló elvek mentén kiforrott stabil, mértéktartó kalligrafikus hagyományt.⁸⁵ E stílusról alkothatunk fogalmat a 13–14. századi F 325 és 361, 362 töredékek alapján, amelyek hangjelzése a németújvári notáció közvetlen előzményének tekinthető. Ezek a hangjelzésminták az esztergomi kalligrafikus notáció korabeli kelet-magyarországi párhuzamai, s mint látható, a 80–100 évvel korábbi állapot az esztergomi notációhoz hasonlóan kiegyensúlyozott. A kerek formák mögött talán már az akkorra kidolgozott esztergomi notáció hatása állhat, ugyanakkor az egyes alapneumák, amelyek később a németújvári töredékeken is megjelennek (lásd például hosszúkás *punctum*forma, jelentős befutóvonalak alkalmazása, túlzó kerekítés, hurkok alkalmazása), önálló fejlemények.

A németújvári töredékcsoport paleográfiai analízisének kezdetén tehát ugyanaz tűnhet fel, mint több erdélyi zenei fragmentum esetében: a kottázás egészére jellemző lendületes, kurzív modor, amely Szendrei Janka szerint itáliai notációs előképeket idéz,⁸⁶ és amelyben előnyt élveznek a kerekded formák, a finom, hajlékony mozzanatok.

⁸⁵ Az F325, 361 töredék kiérlelt kottaképe kínálhat erre bizonyítékot.

⁸⁶ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrások Magyarországon*, 62–63.

	Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
Missale Notatum Strigoniense, 14/1							
Güssingi töredékek 14/2							

6. táblázat. Alapneumák

14. század végi antifonále-töredékeink írásának már-már túlzóan sallangos⁸⁷ elemei ugyanakkor a notációs szokások megváltozásával, a gyorsíráshoz való igény megjelenésével is összefüggésbe hozhatók. A 14. század második felétől a hazai szkriptóriumokban már erős a törekvés a liturgikus énekanyag gyors, folyóírászerű lejegyzésére, azaz a kalligrafikus íráshagyományok a használati kottázás előzményül és alapjául szolgálnak.⁸⁸

Melyek a töredékeken látható átmeneti írásmód konkrét jellegzetességei? A németújvári források áttekintésekor rögtön szembetűnő, hogy a notátor a vízszintes elemek hullámvonalszerű megjelenítésében a lehetőségek szélső határáig jut el; különösen zárlati szituációkban figyelhető meg a neumák, például a clivis első elemének rendkívüli megnyújtása. Az alapjelek közül a pes, a torculus és a kötött climacus, míg a neumaösszetételek esetében például a scandicus flexus vagy a torculus subpunctis rajza is ugyanezt a formát mutatja: a kinagyított, megnyújtott hullámos elemet, mely az adott neumát vagy neumaösszetételt kiemeli az írásképből. A hullámvonalak megnyújtása, s ezzel együtt az írás tempójának pillanatnyi megakasztása az íráskép egészét tekintve nem zavaró, inkább dinamikus, pulzáló hatást kelt, bár kétségtelen, hogy ennél nagyobb mennyiségben aránytalannak tűnne.

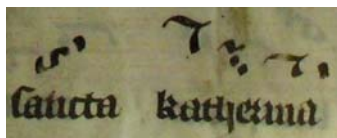
A notáció egyes manírjainak zenei jelentősége lehet: a szöveg csúcspontjainál, fontos zárlatoknál az írás még lendületesebbé válik, a neumák megnőnek. A Katalin-zsoltosma egyik énekrészletben például Katalin nevének megjelenésekor a clivis felnagyított rajza uralja az írásképet (7. ábra).

Ami az egyes neumák formálását illeti, érdemes összevetni a töredéken látható változatot mind az esztergomi, mind a többi, erdélyinek tűnő hangjelzéssel, s ezzel komplex analízis alá vonni az írás egyes részleteit is.

⁸⁷ E szemléletes jelzőt Szendrei Jankától vettük át.

⁸⁸ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyzések Magyarországon*, 81.

7. ábra

A magyar gregorián notáció legalapvetőbb egységei, szillabikus alapformái a metzi tractulusból kialakult punctumok, amelyek a 13. században a pontszerű elem helyett differenciáltabb kialakítású, hullámos, légy láb-mintázatú neumával jelölik az egyedül álló hangot. A gótikus tollmetszés és -kezelés térnyerésével ezek a cizellált punctum-mintázatok a 14. század végétől fokozatosan kikoptak a használatból, helyettük az egyre szabályosabb alakú, szögletesebb formájú hangjelölések kezdtek uralni a gregorián kottaképet. Kezdetben a metzi tractulus maradványa, a befutóvonal a neuma szerves része, később fokozatosan eltűnik.

Töredékeink hangjelzésében a punctumok jellemzően a csepp alakját öltik, rajzuk (részben az írás gyors tempója miatt) nem szabályos, és sokféle változatban mutathatók ki, például befutóvonallal vagy anélkül.⁸⁹ A befutóvonal alapvetően már nem hangsúlyos, alkalmazása a korábbi példákkal szemben szórványosabb. Különleges, hogy a kottakép az eddigieknél szögletesebb: ez a kerekded variánssal szemben egy vonalasabb elemeket, vízszintesen széthúzott neumákat használó lokális kelet-magyarországi írás-ahagyományra jellemző. Az íves cseppforma sem ezt, sem az előbbi kalligrafikus notációt nem uralja, a kottaképben inkább a hosszúság, szögletes punctumok dominálnak. A punctum-variánsok alapvető közös vonása viszont, hogy rajzukat a notátor vertikálisan megnyújtja, és ezzel kitölti a rendelkezésre álló vonal + vonalköz területet. A jel kiterjesztése nem szabályos, a punctum ferdén fekszik fel a vonalra és vonalközbe (szemben a magyar notációs hagyomány későbbi szabályos rombuszával), különösen látványos az elhelyezés a hosszabb befutóvonallal megrajzolt hangfejek esetében.⁹⁰ A befutóvonalak párhuzamot teremtenek a zágrábi notációval, bár ott a kezdő vonások hosszabbak és határozottabbak. A zágrábi íráskép ugyanakkor világosan el is különíthető Erdélytől, hiszen a források punctumai (és más neumák is!) következetesen, csaknem minden esetben hosszú befutóvonallal kísérve – álvirgákként – tűnnek fel. A németújvári töredékeken – más erdélyinek vélt hangjelzett fragmentummal együtt – a befutóvonal fölbukkan, de csak az alábbiakban leírt módon, alkalmasszerűen és funkcionálisan.

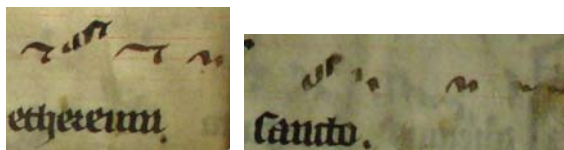
Úgy tűnik, zenei szempontból a különféle punctum-alakváltozatok használata nem pusztán a notátor pillanatnyi döntésén múlt: a cseppformájú punctumok többletinformációt hordoznak. Ha a szótag bizonyos magán- vagy mássalhangzóra

⁸⁹ Hosszabb befutóvonallal álvirgákként , ívelt gömbölyű formában , jobbra dőlő rombusz-ként , némely esetben a clivis formájához hasonlító álvirgákként

⁹⁰ (4/68)

8. ábra

9. ábra

végződött, liquescens értelmű a cseppforma. Más szituációban, két vagy több, egymás után álló punctum esetén (szillabikus dallamnál) a szavak első szótagja ölt hasonló alakot, illetve kaphat befutóvonalat, vagy megnőhet a mérete a következő hangokhoz képest.⁹¹ E plasztikus különbségtevés láttán az olvasóban az a benyomás alakul ki, a néhai notátor másolás közben talán énekelhette is magában a dallamot, ezáltal rögtön tagolta, értelmezte a lejegyzést (8. ábra).

A zárlatokban szereplő utolsó, önálló hang punctumrajza olykor modorossá válik, így az utolsó hang strophicus-alakot ölt: akár három (vagy öt) összevont ponttal ad nyomatékot a befejezésnek a lejegyző (9. ábra). A többes pontokból összeálló punctumpárok, vagy -láncok, az úgynevezett strophicusok a németújvári és a 13–14. századi korai erdélyi forrásokra általánosan jellemző formaváltozattal tűnnek ki. Első tagjuk hosszú befutóvonalal indul, a második/többedik pont jelentéktelenebb: megformálása az erdélyi climacust nyitó kettős pont-elem egyedien összevont rajzát idézi fel (lásd alább). A jellegzetes strophicust hosszú befutóvonalával együtt a korai erdélyi írásmódok közös, proveniencia-meghatározó elemének tekinthetjük, amelyet a 15. századtól a kurzív zenei kézírások is átvesznek.⁹²

Tanulságos más erdélyi források⁹³ tanulmányozása a punctum kérdéskörben. Itt is a tractulus tűnik mintának és korai alaknak: legkorábbi erdélyi töredékünkön, egy 13. századi antifonále erősen rongálódott fóliódarabkáján, amely egy

⁹¹ Ennek kötött változata a strophicus, amely a climacus rajzában jut fontos szerephez: , és olykor önállóan is szerepel a töredékeken, zárlatban:

⁹² F 325 distropha: , tristropha: , többes: F 361: Németújvár: ,

Erdélyi Graduále:

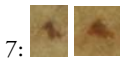
⁹³ A könnyebb áttekinthetőség kedvéért az összehasonlítás során felhasznált töredékeket a Szendrei-jegyzékben található rövidítésekkel említjük, melyek feloldását a 4. táblázat tartalmazza.

csíksomlyói ferences hordozókönyvről került elő,⁹⁴ régies, légylábszerű hangjelölések mutathatók ki, épp olyanok, mint például a Zágrábi Missale Notatumban.⁹⁵ A több évtizeddel későbbi, 13. század végére datált F 325⁹⁶ töredéken a jelölés pontszerűbbé kalligrafizálódik, egyúttal a pont hosszúság, téglalapszerű, különösen karakteres elnyújtásával. A punctumok erősen balra dőlnek, ezzel horizontálisan is jelentős kiterjedésűvé válnak, s alkalmazásuk szellős kottaképhez vezet: ez minden erdélyi forrásra jellemző lesz.⁹⁷ Az F 325 kottaképeben a jel kétféle alakot ölt, akárcsak később, a németújvári fragmentumoknál: vagy jelentős befutóvonallal⁹⁸ vagy anélkül szerepel. E megkülönböztetés a német neumanotáció virga/punctum kettősét idézi föl, mint kétféle szillabikus alapjelet, bár a német forrásokban ezek használata hangmagasság-viszonyok jelzésére utal, tudniillik a virga a magasabb hangot, a punctum az alacsonyabbat jelöli. E megkülönböztetésnek az erdélyi notációban nincs nyoma. A korábbi források befutóvonalai sokat rövidülnek később, majd a 14. század második felét követően e plusz segédvonalak lassan eltűnnek, a punctum egyre szögletesebbé gotizálódik.

A 14. század elejéről való, tehát a következő stádiumot mutatja az F 361/362-es töredék, egy északkelet-magyarországi protocollum-borítója, amely notációjában sok közös vonást mutat mind a 13. századi, mind a németújvári antifonále erdélyi hangjelzésével. Láthatók rajta a korai elemek közül a hosszú, hangsúlyos befutóvonalak (a),⁹⁹ illetve a vonalelem nélkül álló önálló punctum is (b). Immár általános jellegzetesség a szabályosabb téglalappá formált punctumok enyhén balra döntése.

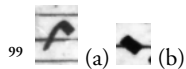
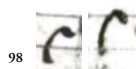
Az összevetés számára kínálkozó, magántulajdonból származó 14. századi kelet-magyarországi, Szendrei Janka által erdélyiként azonosított fragmentumon (F 337) a korábbiakhoz hasonlóan a pont vertikális megnyújtása és balra döntése figyelhető meg, ezáltal a hangok ferdén íródnak a vonalakra és vonalközbe.¹⁰⁰ A befutóvonal a németújvári példához hasonlóan már ritkábban fordul elő. E forrás különlegessége az eddigieknél kifejezettebben szögletesebb, szálkásabb kottakép, amely a sallangos

⁹⁴ Lásd Czagány Zsuzsa–Muckenaupt Erzsébet–Papp Ágnes, „Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a Csíksomlyói Ferences Kolostor egykori könyvtárának állományában, Cz. Fr. I.

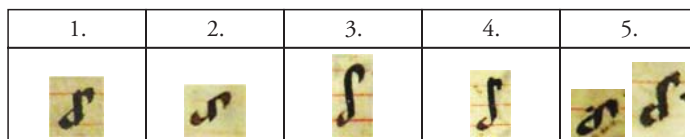
⁹⁵ Zágrábi Missale Notatum: Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegytársok Magyarországon*, 50.

⁹⁶ A töredék a Jancsó-kódex 17. században Csíkrákoson vagy Csíkszentmihályon készült kötéseként látható. Lásd Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, 55.

10. ábra

11. ábra

erdélyi formákkal szemben egy lokális, a kerekded neumákkal szemben a vonalas, vízszintes részleteket hangsúlyozó íráshagyomány szép példája. Ívelt cseppforma ebben a notációban nem jellemző, a ferde szögletes téglalap-alak dominál.

Mint jeleztük, a punctum még 15–16. századi erdélyi forrásaink zömében is paralelogrammává nyújtott, stabil kontúrú, szögletes formaváltozat, esetleg az elején-végén kicsi befutóvonallal. Ezzel világosan elkülönül a korábbi tractulus-formából kialakult átmeneti cseppformától, amelyet a németújvári töredékeken még nagy számban dokumentálhatunk. A későbbi erdélyi források alapneumája ugyanakkor, mint láttuk, a korabeli magyar–metzigót keverékírások szabályos rombuszától is eltér, a szabálytalan döntött forma mindvégig az erdélyi notáció ismertetőjele.¹⁰¹

A punctum rajzából kiindulva (de más neuma analízisével is megerősítve) németújvári töredékeink notációjának talán legközelebbi rokonát a Sepsi-1 töredéken látjuk – mintegy 50–80 évvel későbből. E gondos kottakép bizonyítja, hogy a hosszú befutóvonalak az erdélyi notáció korai elemei közé tartoztak, s a cseppformák is átmenetinek bizonyultak: mindezek a punctum rajzából a 15. században kikoptak, egyetlen rítusmeghatározó vonás maradt: a hosszúkás ferde téglalapforma. A 15. századtól, a gótikus tollkezelés hatására minden egyes punctum rajza egyformává válik (10. ábra).

A következő alapneuma, a pes, az esztergomi notáció hajlékony rajzú neumájának változata a németújvári töredékeken is, ugyanakkor amannál kerekdedebb rajzú: folyamatos, látszólag magába visszaforduló (tudniillik nyolcas alakban visszakanyarodó) hurkot képez. Csak közelebbi vizsgálat során látszik, hogy a pes formája valójában tagolt, megtörik. A szekundot lépő alakot olykor három külön tollmozdulat formálja meg: két cseppformát köt össze egy függőleges, ívelt kötőelem (11. ábra, 1. oszlop). A tollkezelés kiforratlanságát, a részlemek eltérő sorrendű megrajzolását bizonyítja egy másik változat, amelyben a jel eleje válik el a kötővonal + második hang részlettől, emellett a neuma mintha aprócska sarkantyút kapna

¹⁰¹ Q 406-07, BCU Ms. 706, U. Fr. I. m. 216, Cz. Fr. 8, F 406, F 143 (S. Fr. I. m. 113), Gyulafe-

(11. ábra, 2.). A nagyobb hangközt lépő pesnél viszont a régies, folyamatosan leírt alak látható (11. ábra, 3.), bár előfordul, hogy a notátor nagyobb hangközlépés esetén is megtöri a neuma rajzolatát, és nem következetes a vázolt rendszer alkalmazásában (11. ábra, 4.) Talán a punctum iménti, cseppszerű formaváltozatából kialakuló alakzatról lehet szó akkor, amikor a hurok alulról bezárja a kört (11. ábra, 5.). Az elem felső, visszaforduló részénél viszont ilyen kötés nem tapasztalható, az nyitott marad lefelé.

A kalligrafikus esztergomi notációban egy ellentétes törekvés, s a jel eltérő irányú megrajzolása figyelhető meg:¹⁰² a neuma rajza a fenti végpontban, azaz visszafelé indul egyetlen s-formát képezve, ezen kívül felül látható a hurokszerű képződmény, az első kezdő elem határozott „befejezést”, pontosabban – a kotta előrehaladása szerint – indítást kap. Külön kell szólni a pes egy ettől eltérő formájáról, egy másik, szögletesebb vonalvezetésű kelet-magyarországi típusból, amelynek forrásait az előzőekben már említettünk (például F 337, F 34, F 174, Cz. Fr. 7, Erdélyi Psalterium). A kerek pes helyett ezekben az esetekben egyenes vonásokból álló, fordított „z” formát találunk () amelyben a felső vízszintes vonal gyakran rövidebb.¹⁰³ A szóban forgó pes megnyújtott vízszintes elemei már a 14. században elkülönítik ezt a notációt a németújvári íves-sallangos variánstól. Az F 34-ben a vonalas pes az új típusú, gotizáló tollkezelés miatt homogén vonalvastagságú. A kerek pes-alakzat hurkai ezekben a példákban kisimulnak, s ez a tendencia más neumáknál is érvényre jut: a kerekded jelek minden esetben találnak szögletes párhuzamokat. Mindez kétféle erdélyi hangjelzés hagyományra utal, s a fennmaradt töredékek is arról tanúskodnak, hogy mindkettőnek megvolt mind a kalligrafikus, mind a felbomló/kurzív korszaka, illetve később egy utolsó, gótikus divathatású visszamerevedése. A németújvári erdélyi antifonále a pes alapján is az F 325, F 361, 362 által fémjelzett korai csoporthoz sorolható, kortársa lehet a Q 406-07; ugyanezen írás későbbi, gotizált példái pedig az F 143, Sepsi-1, F 460 töredékeken mutathatók ki.¹⁰⁴

Következő alapneumánk, a töredékeken látható clivis, az erdélyi hangjelzés fontos, emblematikus eleme: a németújvári töredékek írásképeinek főképp e jel adja a karakterisztikumát. Jelentőségteljes részlet benne a vízszintes kezdő (hullám)vonal, amely többféle módon jelenik meg (12. ábra). Fontos helyeken (különösen a tételek végén) a clivis rajza a punctumhoz hasonlóan erősen megnyújtott, és befutóvonallal meghosszabbított (12.a). A nyújtott clivis mellett a mellézárlatokban középhosszú (12.b), illetve a hullámvonalat teljesen nélkülöző rövid, vízszintes clivis-elem (12.c) is felfedezhető: e három alak kombinációja sajátos dinamikát

¹⁰² MNS:

¹⁰³ Cz. Fr. 7: Erdélyi Psalterium: F 34: F 80: F 337: F 174:

¹⁰⁴ Részlet a Sepsi-1 fragmentum kottaképéből:

12. ábra

kölcsönöz a kottának, egyúttal élénk vizuális látványt nyújt. A clivis rajzának a dallam formaegységeire utaló, tagoló kialakítása egyúttal zenei értelmezésre enged következtetni: a notátor ismét bevonja magát a zenei folyamat ábrázolásába, a szakaszhatárokat megkülönböztetett clivisrajzzal jelöli ki, ezzel segíti a tájékozódást és a frázisok zenei megformálását. A jel vizuális lényegét a clivis első eleme foglalja magában, rajza vastagabb, mint a vertikális részé, mely tömzsi és csökevényes, különösen a szekundlépéses formánál (12. b). Mint láttuk, a vízszintes elem ráadásul többféle, formailag szignifikáns helyeken a befutóvonallal indított íves-hullámos alakváltozatban figyelhető meg, míg az átmenő hangokat ábrázoló clivis egyszerű, de nyomatékos egyenes vonás. A jel függőleges részlete sem állandó: olykor ívesen kanyarodik vissza (12. b), máskor mereven derékszögű a felső elemhez viszonyítva (12. c), sőt, olykor talapzata van, máskor viszont ilyen részlet nem különíthető el (12. d).

A clivis összességében az archaizáló alapjelek csoportjába tartozik: minden esetben egyetlen tollmozdulattal, kötötten rajzolja meg a notátor. A töredékeken is látható hullámos, sallangos rajzolat már az egyik 13. századi erdélyi töredéken (F 325) is megfigyelhető. E kalligrafikus példában formailag kevésbé differenciált a clivis használata, azaz szinte kizárólag a befutóvonalas, megnyújtott hullámíves clivis mutatható ki a dallam belső formai hierarchiájától teljesen függetlenül (nyitó, átmenő és zárlati pozícióban egyaránt), különbség szinte csak a befutóvonal hosszúságában mutatkozik.¹⁰⁵ A kizárólagos forma kapcsán arra lehet gondolni, hogy a hajlékony, gördülékeny, az esztergomihoz közel álló alak lehetett az egykori stilizált főforma. Az összehasonlításban felhasznált kódextöredékek ugyanakkor azt is mutatják, hogy Kelet-Magyarország egy másik részében a hajlékony, gördülékeny clivis helyett a derékszögű forma uralkodott, ez az írásmódor a dél-itáliai, beneventán clivis írásképét idézi fel.¹⁰⁶ A clivis neumában a vízszintes elem alkalmoszerű prolongációja is jellegzetes, vagyis a hosszan elnyúló első elem egy lokális hagyományt képviselő szkriptórium jellemzője. A szögletes, de kötött írásmód

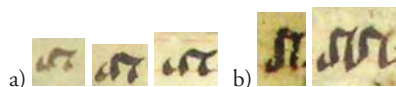
¹⁰⁵ F 325: F 362: F. l. m. u. 216: C 55090: Sepsí-1: F406:

Csíksomlyói Cantionale

¹⁰⁶ F 337: Erdélyi Psalterium: A gótikus tollkezelés időszakában jól követhetők a derékszögű (erdélyi) clivis továbbalakulásának egyes mozzanatai a kötött formától (Erdélyi Psalterium:

F 174: a kurzív tendenciákon át (például Gyulafehérvári Graduale) a merev

mértani formákká alakulásáig (F 45, 332:

13. ábra

kalligrafikus mintapéldájának tekinthető 14. századi F 337 notációjában is felbukkannak az egyenesen nyújtott clivis-részek. Ugyanakkor, mivel a hosszú vízszintes elem itt is ferdén fekszik fel a vonalra/vonalközbe, a függőleges elem pedig másodlagossá válik, szerkezeti hasonlósága a kerekdedebb erdélyi clivisszel szembetűnő. E csoporton belül elkülöníthetünk még egy fontos, vastag vonalú clivis-formát, amely a lényegi kialakítást gótikus formában őrzi.¹⁰⁷ További mellékalak a csoportban a derékszögből kissé felfelé forduló vízszintes elem.¹⁰⁸

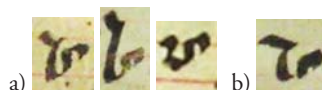
A németújvári töredékek clivisei azért is különlegeseek, mert katalógusszerű változatosságban, egyetlen forráson belül dokumentálhatók a jel más töredékeken felbukkanó variánsai a hullámostól a derékszögűig, a csökevényes vízszintes elemtől az egész hosszú formáig – még a felfelé kinyúló is –, vagyis minden, ami az összetetésbe bevont töredékeken egyesével regisztrálható. Mintha az erdélyi régió clivis-összkészletének felsorolásszerű bemutatása is cél lett volna. Ugyanakkor a clivis egyik speciális formája, a (liquiscens toldalékkal kiegészített) cephalicus, amelynek 9-es alakja Erdélyben is gyakori eleme a kottának még a 15. században is,¹⁰⁹ németújvári töredékeinken egyáltalán nem bukkan fel.

A torculus és porrectus rajzolatát érdemes egyszerre vizsgálni, hiszen a két jel egymás inverz alakjának tekinthető, vagyis szerkezetileg hasonló kiképzésű. A németújvári töredékeken ezek az alapneumák jobbra tagolt formát öltenek, így a „modern” kiképzésű jelek körébe sorolhatók. A torculusban az első elem általában egy cseppformájú punctum (13. ábra), amely a toll felemelése révén világosan elkülönül a folytatástól. A neuma második része egy clivis-elem, amely hosszú befutóvonalával kötöten fűzi a punctumhoz a második-harmadik. hangot. Az íráskép egészét tekintve a legmeghatározóbb vizuális részlet e két utolsó hang kapcsolatának íves rajzolata, a fentiekben bemutatott speciális erdélyi clivisforma miatt. A pont clivishez kötése kétféleképp sikerült a lejegyzőnek: egyszer elemelkedik a kéz a ponttól, különösen a szekund-hangközlépésnél, amely akár egész mély pozícióból is indíthatja a második (clivis) elemet (13.a), máshol a torculus-rajz kötött vonalvezetésűnek tűnik, mintha közvetlen folytatása lenne a pontnak (13.b). A változat, úgy tűnik, hangköz-specifikus: a szekundnál nagyobb hangköz esetén a torculus rajza kötött, sőt, egyes esetekben két torculus is tud folytatólagoosan kapcsolódni egymáshoz.

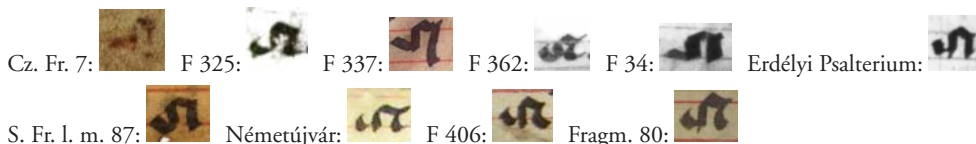
¹⁰⁷ C 55090: U. Fr. l. m. 216:

¹⁰⁸ F 337: F 406: U. Fr. l. m. 216: F 174:

¹⁰⁹ F 361, 362: F 337: Csíksomlyói Cantionale:

14. ábra

15. ábra

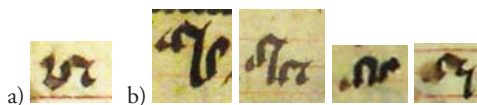
A torculus szerkezeti párjánál, a porrectusnál ugyanakkor még a szimpla forma esetén is az archaikus kötöttség dominál a clivis + punctum összetétel helyett (14. ábra). A ligáció egy vékony vonallal, ostorcsapásszerűen visszakanyarodó záró mozzanattal történik (14.a), amely ismét az írás hajlékony, sallangos karakterét erősíti. A széttagolt forma (clivis + punctum) önállóan nem, csupán egyetlen neu- maösszetételben fordul elő (14.b).

A torculus széttagolása a korábbi erdélyi notációmintákra még nem jellemző, ezekben a kötött forma uralkodik. A vonalvezetésben viszont mindenhol jellegzetes a fent kiemelt „clivis-rész”, azaz a második-harmadik hang közötti erőteljes törés a lekerekített (esztergomi) forma helyett. A végeredmény így egy zászló-alakú, erősen hullámzó, majd egyenes vonallal lezárt alakzat, amely a németújvári töredékek kottaképében is maníros, hegyes-csúcsos kivitelezésében látható. A megtört vonalú torculus minden erdélyi vonatkozású töredéken kimutatható (bár az íveltség csak a szűkebb, kerekdedebb notációs körben maradt tartós) (15. ábra). Olyan zenei paleográfiai jellegzetességre találtunk tehát, amely határozottan elkülöníti ezt az alhagyományt az esztergomi szkriptóriumok megoldásától.

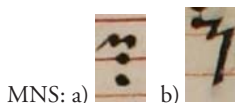
A porrectus, ez a 14. századi erdélyi töredékeken hasonlóan kötött alakzat¹¹⁰ – az F 361, 362 kottaképében befutóvonallal egészül ki –, csak később, a 15–16. század folyamán, a gótikus notációk mintájára válik tagolt szerkezetűvé.¹¹¹ Összetett németújvári formáinál (porrectus flexus, porrectus resupinus) is nagyon látványos a régies, kötött kialakítás (16. ábra, a), szemben a torculusból kiinduló összetételekkel, amelyek a nyitó punctumot általában különválasztják (lásd fent, 16.b).

¹¹⁰ Például F 325: F 361, 362: F 337: Sepsi-1: S. Fr. I. m. 87:
F 34: MS 706:

¹¹¹ Erdélyi Psalterium: Csíksomlyói Cationale: F 332: Erdélyi Graduale:
Fragm. 80:

16. ábra

17. ábra

A magyar hangjelzéhagyományok vizsgálata során a három hangot jelölő climacus neumának már korábban is kitérített figyelem jutott. Alakváltozatait Szendrei Janka számos magyar főhagyományhoz tartozó forrásban végigkövette, s e részletekben menően alapos vizsgálat során a kalligrafikus magyar notáció talán legkülönlegesebb elemeként ragadta meg. Az esztergomi forrásokban alapvetően két formaváltozat dokumentálható (lásd 6. táblázat és 17. ábra): 1. a kettőzött ponttal induló, függőleges irányú neuma (17.a)¹¹², 2. nagyobb hangközlés esetén egy teljesen kötött változatú függőleges alak (17.b). E climacus-alakzatok korai párhuzamait két földrajzilag távol eső helyen találjuk meg. Egyfelől a vonalra írt beneventán notációban, ahol mindkét változat, a pontokból álló és a kötött is megtalálható, s az írás haladási iránya is azonos, másfelől a korai metzi notáció függőleges pont- (tractulus)-soraiban. A német neumaírások a legkorábbi időktől a vonalrendszeres gótikus írásokig következetesen tartják a virgaszárból és jobbra lefelé haladó két pontból álló climacus-változatot. A neumaalakok magyarországi meghonosításának indítékait tehát a 12. század végén egyre erősödő általános latinizálódással, a klerikusok párizsi és itáliai tanulmányaival és műveltségével magyarázhatjuk.

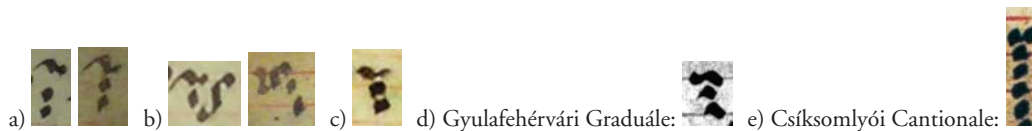
Ami az erdélyi típust illeti, Szendrei a 13–14. századi esztergomi climacusszal szemben az általa már ismert, keleti alhagyományhoz kapcsolható forrásokban a jelek változatosságára hívta fel a figyelmet. A climacus-formák közül azonban legmeghatározóbbként azt emelte ki, amelyik kettős pont helyett egy széles, vízszintes vonallal, „kalappal” – úgynevezett fekvő virgával – indítja a neumát.¹¹³ Az erdélyi utaforrások egy nagyszámú vegyes csoportjában – úgy tűnik, kronológiától függetlenül, hiszen 14. és 15. századi példák is rendelkezésre állnak, a kerekded és a vonalas kalligrafikus hagyományból egyaránt –, a vízszintes vonással, vagy elnagyolt-összevont pontokkal indító forma valóban csaknem mindig kiszorítja a különálló, szabályos ikerpontumokat.¹¹⁴ A jel előzményei kapcsán óvatosnak kell

¹¹² Korai metzi és lotharingiai, illetve itáliai notációkban megtalálható.

¹¹³ Lásd Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrészek Magyarországon*, 63.

¹¹⁴ F 362: F 337: S. Fr. I. m. 87: U. fr. I. m. 216: Ide kívánczik az Isztambuli

Antifonále hasonlóan kiképzett neumája is:

18. ábra

lennünk. Első pillantásra az a benyomásunk támadhat, hogy a német neumanotáció virgáját menti át a jel fekvő pozícióban, de ez legfeljebb csak az egyik mintája lehet az erdélyi climacusnak, hiszen ugyanez a kiképzés itáliai írásokban (például Bologna, Mantova, Vercelli, Pistoia, Troia)¹¹⁵ is felbukkan.

A németújvári töredékek alapformája ugyanakkor nem e fekvő climacus (18. ábra). A climacus, amely a notáció leglendületesebben megrajzolt neumái közé tartozik, itt a jelszerkezet elemeinek összekapcsolásából, két pont részleges összevonásából és a pontok enyhe „elkenéséből” alakul ki (18.a), amely a notáció kurziválódásának következménye. A kettőzött punctum első tagja általában hosszú, ívelt befutóvonallal indít, majd a toll felemelése nélkül összeírja az első pontot a másodikkal, amely kisebb méretű. A németújvári töredékeken található climacus-elem – melynek lényege a két punctum összeírása és egybesimítása – nem a kalapos erdélyi climacus-forma előzménye. A 14. századi vonalas-szögletes kalligrafikus írásmodor kalapos formája korábbi, önálló lokális változat, melynek gyökerei a magyarországi notációk kialakulásának időszakára nyúlhatnak vissza (lásd Pray-kódex első notációja, vagy a Zágrábi Missale Notatum álvirgás climacusa). Legkorábbi erdélyi töredékünk, a Cz. Fr. 7 notációjában, majd a 14. századi F 337 töredéken a kalapos climacus a neumakészlet stabil része. Németújvári töredékeink (és a már említett „sallangos” töredékcsoport) kétpontos alkalmazása mögött (18.a) viszont Esztergom kalligrafikus notációjának hatása sejthető, s az írás gördülékeny karaktere is ezt a kapcsolatot támasztja alá.

Még egy jellegzetességről kell szólni a climacus kapcsán. Míg az önálló climacusok antifonále-töredékeinken jórészt függőleges irányúak maradnak, a climacus-összetételek függőleges pontsorai rendszeresen jobbra dőlnek (18.b). Jellegzetes továbbá, hogy a ferdülő climacusnál a függőlegesen haladó pontok nem a csúcsonál, hanem lapjuknál találkoznak egymással (18.c), helyet biztosítva ezzel a hevenyészetten megrajzolt punctumok számára – ez a nyugati kvadrát notációból ismerős megoldás nem egyedi, több erdélyi forrásban is láthatunk rá példákat (18.d, e).¹¹⁶

Mivel a németújvári fragmentumokon mind a két climacusforma, a függőlegesen rajzolt és a ferde is kimutatható, kevésbé valószínű, hogy a ferdülés azért következett volna be, mert a hangok már nem fértek el egymás alatt a vonalrendszerben – hiszen itt még nem jelentős térfoglaló a tractulus-emplékű alapjel. Az

¹¹⁵ Bruno Stäblein, *Musikgeschichte im Bildern. I. Schriftbild der einstimmigen Musik*, hrsg. Werner Bachmann (Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik Leipzig, 1975), 127, 131, 137, 145.

¹¹⁶ Például BMV C. 55090 F 45:

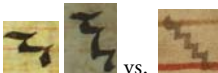
kötött climacus	MNS	Németújvár
szekundok	–	
szekund+terc		

19. ábra

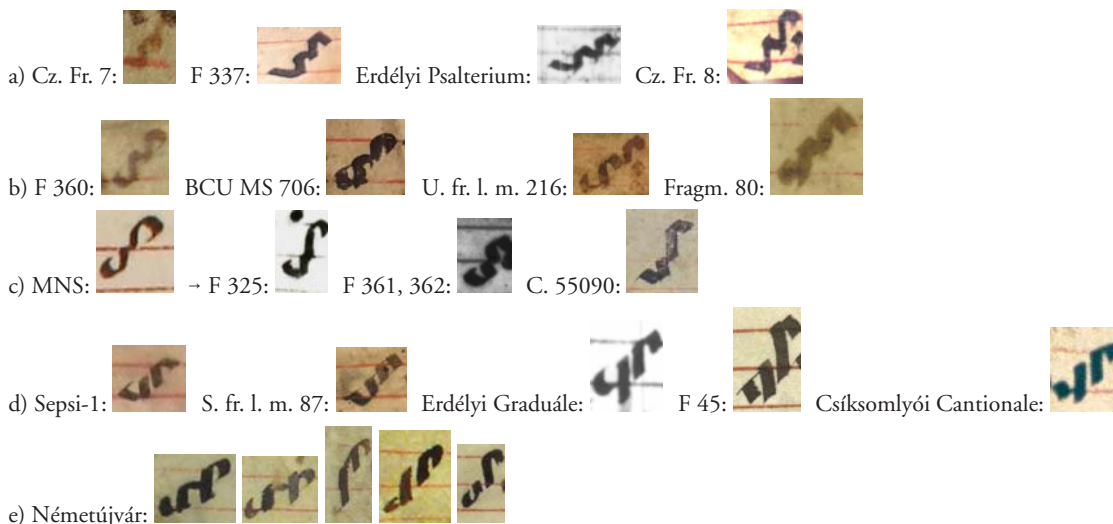
írásirány változása sokkal inkább a metzigót írásdivat befolyásával hozható összefüggésbe: a 14. század végétől – a magyar notációk egyes konzervatív iskoláitól (például a pálosoktól) eltekintve – a lefelé haladó pontsorok elkezdnek jobbra tolnodni. A 14. századi németújvári töredékek igen korai példái e folyamatnak. Az írásirány fokozatos megváltozása, mint a modernizáció egyik lépése (a neumatagolás és a lendületes ad hoc alakváltozatok mellett) a magyar főhagyományra is jellemző a 14. század végétől: a központban megindult a metzigót–magyar keveréknotáció kifejlesztése, amelynek alapvető szempontja éppen az írásirány megváltoztatása. A kelet-magyarországi összehasonlító források ugyanakkor azt mutatják, hogy a periférián lassabban szakadtak el a hagyományos formáktól, s a modernizáció inkább az újszerű neumatagolásban jutott érvényre. Erdélyben még 16. századi forrásokban is látunk függőlegesen lefutó pontsorozatot (például Gyulafehérvári Graduále, Csíksomlyói Cationale, lásd 18. d, e).

A climacus kötött változata viszont az archaikus jelek csoportját gyarapítja 14. századi töredékeinken (19. ábra). E formában a hangok kontúrja elsikkad, ehelyett a vonalas elemek dominálnak. Nem csak három hang összekötésekor, de még négyhangos szekundmenetben (!) is találkozunk a lépcsőzetesen kötött climacus-formával: ez a szerkezet töredékeink specialitásának tűnik, párhuzamait németgót és itáliai kottázású forrásokban találjuk.¹¹⁷ Töredékeink notációja az általános magyar gyakorlatot követve a kötött formát mellékjelként alkalmazza, s inkább a pontokkal rajzolt climacust kedveli, amely esztétikailag is impozánsabb, mivel a kottakép íves-kerekded hatását erősíti.

A scandicus töredékeinken látható egyedi formái szintén kuriózumok. Az itáliai (beneventán) és francia (metzi) analógiákkal rendelkező kötött magyar scandicus¹¹⁸ változataiként jelennek meg, s alapvetően három alakjuk, egyúttal fejlődési állomásuk határozható meg a fennmaradt kelet-magyarországi (erdélyi) források alapján (20. ábra). 1. A kalligrafikus esztergomi notáció kötött, kerek scandicusa egyes 13–14. századi töredékeken (F 325, F 361, 362) (20. a), 2. a kötött jel részlemeinek egybekapaszkodó változata a pesből kiindulva (20. b, c), 3. az általános

¹¹⁷ vs. Ez utóbbi a Központi Szeminárium Könyvtárának németgót notációs töredékén látható (S. Fr. m. 76).

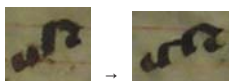
¹¹⁸ A kialakuló magyar scandicus és az olasz gradata párhuzamára hívja fel a figyelmet Szendrei Janka. Uő., *Középkori hangjegyzírások Magyarországon*, 41.

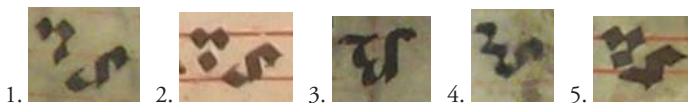
20. ábra

magyar források későbbi, kurzív notációs, illetve gótikusan tagolt formái (20.d). Összességében a második csoport tekinthető specifikusnak és proveniencia-meghatározónak Erdély notációváltozataiban.

Az esztergomi jeltől elkülöníthető különleges változat (20.a) már a 13. századból dokumentálható, vagyis legkorábbi erdélyi forrásunk (Cz. Fr. 7) hangjelzésének is része. E jel rajzolatában alig köszön vissza a későbbi kerek esztergomi forma, inkább a szögletes-vonalas mozzanatok ragadhatók meg. A neuma a magyar vonalrendszeres notáció megszilárdulását megelőző kísérleti, például a Pray-kódex 13. századi első notációjából ismert, szögletes pesből kiinduló „ősscandicust” idézi fel, mintha a neuma két pes összeírása volna. Úgy tűnik, Erdélyben ez a neumaváltozat indult fejlődésnek, s nem is kopott ki később sem: használata végigkövethető a következő századokban. Látjuk, ahogy a sima vonal elemek kerekdedekké válnak, lassanként három, majd öt részre tagolódnak a kurzív írás terjedése nyomán, és felkörüvesen, kampósan akaszzkodnak össze, hogy azért a ligáció érzetét fenntartsák (20.b). Ezzel szemben áll az a csoport, amely szemlátomást az esztergomi scandicust, annak akkoládszerű kialakítását és kerekítését tekinti példának. Ez a jel már az esztergomi notációs reform nyomán terjedhetett el Kelet-Magyarországon is, és első, 13. század végi felbukkanása (F 325) ezt alá is támaszthatja (20.c). A scandicus-átalakulás folyamatának utolsó lépése inkább az „egységesítés” szóval írható le, mintha az egész magyar notációs hagyományt közös egységbe fogná össze a gótikus tollkezelés divatja (20.d). A 15. századtól Erdélyben is azt látjuk, mint más területek hazai gyakorlatában: a scandicus elemei megvastagodnak és merevekké válnak, s a régi kötött jel három karakteres részre szakad. Egyedül a középső, megnyújtott elem utalhat az egykori kötött magyar scandicusra, és képvisel hagyományospecifikus formát az uralkodó metzigót hangjelzések punctum + punctum + virga megoldásával szemben.

21. ábra

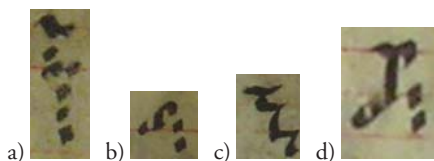
22. ábra

E tanulságok fényében kell áttekintenünk a színes németújvári alakváltozatokat (20.e): az erdélyi scandicus kampós alakját, annak már felbomló, félkörívekkel összekapcsolódó variánsait. Ugyanakkor dokumentálhatjuk a modernebb metzigót-magyar keverékírás fent ismertetett új típusát is, a punctum + vonás + félköríves elem alakot, amely a részek megformálását tekintve még nem kiforrott. Ez utóbbi nagyobb hangközlépést áthidaló formában uralkodik: az első a két mozdulattal elkészült punctum és virga (= pes) kettőse, míg a harmadik mozzanat egy újabb kampószerű elem, külön tollvonással megrajzolva. A közbülső vonás lehet hosszabb és rövidebb is. A tercnel nagyobb hangközt áthidaló formában (például kvint + tercet lépő három hangnál) a scandicus rajza teljesen kötött, ahogy hasonló szituációban a climacus és porrectus is.

Az alapneumák mellett a töredék kottázásának jellegzetes megoldásai olvashatók ki a neumaösszetételekből is. Nincs következetesség: az adott szerkezet egy dallam-sorral később akár teljesen másféle formában is megjelenhet, mint például az a scandicus flexus, amelyet a notátor a 4/4 töredéken először közbülső kis vonással, majd a scandicus markáns visszahajlított virgaelem-változatával rajzolt meg (lásd fentebb és 21. ábra).

Rendkívül specifikusnak mutatkozik töredékeinken a climacus resupinus ligatúra, amelynek ugyancsak számos párhuzamával találkoztunk az összehasonlító töredékanyagban (22. ábra). A kettőzött ponttal induló climacus utolsó tagja egyúttal a pes első tagjává válik, ezáltal jobbra tolódik, s így egy horizontális kiterjedésű szerkezet jön létre. A sepsiszentgyörgyi töredéken látjuk ugyanezt a formát, kalligrafikus változatban (22. ábra, 1. 4/82 → 2. Sepsi-1 töredék), majd a vonalaszálkás északkeleti íráshagyományban (22. ábra, 5. F 586). A kötött climacus resupinus is előfordul a németújvári antifonáléban (22. ábra, 3.), elsősorban az utolsó hang szekundnál nagyobb lépésénél (4/80). Egy másik, szekundlépcsős alakzatban ugyanakkor a különös forma egyszerű punctummal indul (22. ábra, 4.).

Erdélyi antifonálénk notátorának kötöttségektől szabad, kreatív alkotását két további ligatúravariáns tanúsítja (23. ábra). A függőleges hangsorozatok megjelenítésénél mindkét (pontosor és kötött) magyar climacust alkalmazza, többnyire a postpunctumok függőleges irányát megtartva (23.a). A pes subbipunctis esetében viszont már nem fontos az egyenes pontosor megtartása, az mindig lefelé jobbra halad (23.b). Ennek lehet következménye a jellegzetes, de a magyar hagyománytól ebben a formában idegen többlepcsős forma is (23.c). A különleges neumaszerkezetek között felbukkan még egy

23. ábra

érdekes scandicus subbipunctis-variáns (23.d), amelyben az utolsó hang egyúttal egy kettőzött ponttal induló climacus kezdete – a scandicus utolsó hangja a kettős pont másodikjává válik, mert ez elé (!) írja be a climacus első pontját a notátor. Az így születő alakzat a magyar hangjelzészahagyomány máshol nem látott, nem szabványos, de annál találékonyabb összetétele. Kérdés persze, hogy a horizontális térrel nagyvonalúan gazdálkodó hangjelzésben erre a praktikus tömörítésre miért volt szükség.

A zenei notáció vizsgálata során a kulcsok alkalmazására is ki kell térni, hiszen ez is specifikus, proveniencia-meghatározó jelentőséggel bírhat. A *c*-kulcs antifonále-töredékeken látható formája aránytalanul kisméretű és jellegzetes alakú:¹¹⁹ a felső része hosszan elnyúlik – ismét a vízszintes elemet hangsúlyozva –, az alsó rész viszont nem kanyarodik a *c*-nek megfelelően határozottan jobbra. A jel két mozdulattal készült, nem egyetlen kerekítéssel, mint Esztergomban, ahol kifejezetten szabályos a *c*-rajzolata. Az *f*-kulcs a németújvári fragmentumokon fecskefarok-szerű hurok, olykor cikornyás befutóvonallal. Lendületesen, egyben megrajzolt, ezzel szemben az MNS standard *f*-kulcsának keresztirányú vonása vékonyabb és különálló, nem képez hurkot a betű lényegi részénél (6. táblázat).¹²⁰ Az összevetésben felhasznált egyéb erdélyi forrásoknál még két típus szúr szemet: a szinte szabályos *F*-nagybetű, amely talán a Guido-féle vonalrendszeres dél-itáliai notáció első, szabályos *F*-kiírására vezethető vissza. A másik típus elhagyja a középső, kis vonást, és csak a fecskefarok-vázhoz ragaszkodik.¹²¹ E változatok Erdélyen belüli kisebb, lokális íróhagyományok jelkészletéhez tartozhattak.

A custos rajzolatáról már szoltunk. Az erdélyi őrhango, amelyek a felvidéki custosok származékai, általában meglehetősen típusosak (24. ábra, a), ennek folytán iránymutatók a fragmentumok azonosításakor.¹²² A németújvári töredékekre

¹¹⁹ *C*-kulcs a németújvári töredékeken: → MNS:

¹²⁰ Németújvári töredékek: F 337: Q 406-07: → MNS:

¹²¹ A két típus: 1.) F 143: F 45: Fragm. 80: 2.) C. 55090: Sepsi-1: F 174:

¹²² A custos kialakulásáról, szerepéről és elterjedéséről a magyar gregorián íráshagyományban lásd Gilányi Gabriella, „Jelentéktelen kis apróság? A gregorián custos”. *Magyar Zene* XVI/4 (2018 november): 385–398, itt: 392–395. Az erdélyi custosról: Gilányi Gabriella, „15. századi erdélyi antifonále-töredékek és ferences hordozókönyveik”. A tanulmány megjelenés előtt áll.

24. ábra

beírt néhány custos azonban nem az a jellegzetes formaváltozat, amely Erdélyben is népszerű volt és számtalan alakban élt, hanem a metzigót notáció pipaformájának egy korai, kissé kiforratlan alakja. A custos-hangfej néhány németújvári példája még nem szabályos rombusz, hanem átmeneti, cseppszerű punctum (24. b). A belőle kisarjadó vonal tétova, ellentétben a Magyarországon elterjedt metzigót pipaformájú őrjel későbbi határozott vonásával. Ez utóbbi custos a 15. századtól válik divatossá és lassan egyeduralgódóvá az erdélyi liturgikus énekeskönyvekben (24. c). A jellegzetes felvidéki custos variánsait őrzik a Belső-Erdélyhez, Székelyföldre köthető késői forrásemlékek (például Csíksomlyói Cantionale, Erdélyi Psalterium), amelyek még a 16. században is ragaszkodtak saját hagyományos íráselemeikhez (24. a).

A kódex kiállításának nem zenei eleméről van szó, mégis ide kívánczik a betűdíszítés, amely a németújvári töredékeken meghatározott, egyéni struktúrába szerveződik. Az antifóna-sorozatokat mindig olyan kapitális indítja, amelyet (utólag) vékonyabb vonalú, finomabb kidolgozású rajzokkal is díszítettek, s virág-levél-illuminációval futtattak ki a margóra. Minden betű központi részlete fekete, a legfelső rész pirossal színezett, a jobbra eső részeket levéldíszek, geometrikus formák (köröcskék-vonalak) tölthetik ki. Az antifónasorozatot indító nagybetű mellett a többi antifónát szintén piros és fekete tintás kapitálisok indítják. E betűk valójában attól jellegzetesek, hogy balra néző, profilból megjelenített fejbrázolásba olvadnak bele, míg jobb oldalukat az előbbihez hasonlóan mértani formák, levélmotívumok töltik ki (25. a ábra). A fejbrák specifikusaknak tűnnek: közvetlen analógiáik bukkannak fel több erdélyiként azonosított forrás iníciáléjában, például az F 332-es töredéken (25. b) és a 15. század elejéről származó Erdélyi Psalteriumban (25. c), a 15. sz. második feléből való erdélyi pálos töredéken (25. d),¹²³ de még a 15–16. század fordulójáról származó Csíksomlyói Cantionaléban is (25. e), illetve egy Nagyszébenben őrzött misszáléban (25. f).¹²⁴ A szájak általában nyitva hagyott alakja beszédre/énekre utal; hasonló hangadó mozzanat látható a székelyföldi Csíksomlyói Cantionale kapitálisainak fejrajzain is. A fejbrák fontos részének tűnik a változatos korabeli fejfedőviselet, vagy szerzetesre utaló tonzúra. A korabeli tárgykultúrára utaló részletek művészettörténeti vizsgálat tárgyát képezhetik. A fejbrázolás általánosan elterjedt díszítési módja a középkori liturgikus kódexeknek, ugyanakkor a kivitelezésében itt megfigyelhető párhuzamok, a fejek

¹²³ Cz. Fr. 11 (Sign. Inv. 744). Lásd Czagány Zsuzsa–Muckenhaupt Erzsébet–Papp Ágnes, „Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a csíksomlyói ferences kolostor...”, 227, 4. táblázat.

¹²⁴ RO-Sb Ms. 7. V. 1.

25. ábra

hasonlósága, pozíciója, illetve az a tény, hogy a rajzok nem túl kifinomultak és művészi igényűek, hanem inkább átlagoskén értékelhetők, szorosabb kapcsolatra utalnak forrásaink között, és kétségtelenül ugyanazt a szűkebb (erdélyi vonatkozású?) kódexdíszítő hagyományt képviselik.

A zenei paleográfiai analízis alapján a németújvári töredékek zenei notációja régi és új elemek sajátos, máshonnan nem dokumentálható elegyként írható le, olyan szokatlanul változatos jelrendszerként, amely megőrizte régi lokális hagyományainak sajátosságait, viszont a 14. század második felében bekövetkező változásokra (gotizáló tollkezelés elterjedése, kurzív, használati írásmód megjelenése) is reagált, feltehetően az egyházi intézményrendszer alsó szintjén álló személy/közösség használatában. Ez a zenei notáció egy régi korszak lezárását és egy újabb nyitányát képviseli, s magán hordozza az átmenet nyomait. Egyszerre hagyományőrző és újító, a neumáknak több árnyalatát alkalmazza: az archaikusan kötött alakok mellett az új, tagolt változatok is szerepelnek. Már-már korszerű gyorsírásnak tűnik a végeredmény, amely nem rögzíti határozottan egy-egy neuma formáját, hanem saját hagyományából merítve, szabadon változtatja az ismert alakokat az írásfolyamatban. Az analízis során megfigyelt kerekded, kanyargós írásmodort a töredék-

analógiák alapján önálló erdélyi hagyomány tanújának véljük, amelyről nem tudjuk pontosan, püspöki egyház sajátja volt-e, vagy főesperességé, az azonban bizonyos, hogy több fragmentumemlék kapcsolható össze e díszes kottakép alapján. A sallangos erdélyi hangjelzéstípus mögött nagy valószínűséggel a 13. századi kalligrafikus esztergomi kottaírás befolyása érezhető: a csoporthoz tartozó írások – e zenei szépírás tanúi – a 13. század végétől dokumentálhatók (F 325, 360, 361).

Ettől az írásmódtól világosan megkülönböztethető egy archaikusabb, szögletes-szálkás, de végig szigorúan kötött formákat előnyben részesítő íráshagyomány, amelynek mind kalligrafikus (például F 337, F 34, 348), mind átmeneti fázisából (például C 80) maradtak fent emlékek. E hagyomány eredete feltehetően a vonalrendszeres notáció bevezetésének koráig, mindenképp az esztergomi hangjelzés megszilárdulását megelőző átmeneti időszakig nyúlik vissza (lásd például a Praykódex notációinak szögletesebb írásmódját). Erőteljes olasz minták érzékelhetők mögötte, és e szögletes karaktere a kifejlett, hajlékony magyar notáció elterjedése után sem változott meg. E vonalas notációt is kockázatos területi egységhez kapcsolnunk, használati helyéről legföljebb elképzeléseink lehetnek. Talán Erdély északnyugati része, Várad, Szabolcs jöhet szóba, és a vonalas notáció analógiái alapján erős a gyanú, hogy e hangjelzés felvidéki és a tágabb északkeleti térségbeli notációkkal is szoros kapcsolatot ápol.

A paleográfiai vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy lehetővé teszi a németújvári töredékek datálását. Az írás újszerű tagoló tendenciája révén a hangjelzés a 14. század harmadik harmadára, Nagy Lajos korára tehető –, ugyanakkor e technika és a gótikus írásduktus és jelalak csak a század végétől lesznek általános érvényűek a magyar szkriptóriumokban. A custos alkalomszerű kiírása is megerősíti a datálást. Az írás külalakja, a stilizálás hiánya nem professzionális leíróra, de gyakorlott, zeneileg magasan képzett lejegyzőre utal, aki e tradicionális magyar notációtípust magas szinten művelte.

Liturgiai elemzés

A hangjelzés elemzése mellett a zenei szempontú vizsgálatok során hagyományosan két nézőpont segítheti a proveniencia-meghatározást: a liturgikus analízis és a dallami összehasonlítás. Mivel a gregorián énekkészlet és dallamstílus a középkorban variánsokban élt, és egy-egy változat az adott közösség hagyományában identitást meghatározó jellegzetességként rögzült, egyértelműnek tűnik a feladat: olyan liturgikus megoldásokat kell felkutatni a középkori magyar gregorián forrásokban, amelyek a lehető legközelebb állnak a töredékeken látottakhoz, vagyis perdöntő érvekkel szolgálnak a töredékek proveniencia-kérdésében.

A liturgiai és dallami vizsgálat az egyházi évben egymáshoz közel elhelyezkedő őszi-téli ünnepek zsolozsmáinak részleteit tárta fel a fóliódarabokon. Legkorábban szeptember 8., Mária születésnapja (Kisboldogasszony ünnepe) szerepel ezek közül a naptárban, míg a saját tételekkel felszerelt legkésőbbi ünnep november 25. Alexandriai Szent Katalin napja. A két dátum között a Szent Kereszt Felmagasztalása (szept. 14.), Kozma és Damján mártírok (szept. 26.), Mihály arkangyal (szept. 29.), Szent Erzsébet (nov. 19.), Cecília (nov. 22.) ünnepeinek énektételei bukkantak fel.¹²⁵

Tárgyunk szempontjából elsődleges fontosságú, hogy igazolja-e a töredékeken rögzített liturgikus tartalom az erdélyi püspökséget mint az egykori anyakódex származási helyét; találhatók-e az énekek készletében, elrendezésében erre utaló, jellegzetesnek tekinthető pontok.

Sajnos a fragmentumokon szereplő liturgikus anyagban jelentős magyar szenthez tartozó zsolozsmát nem regisztrálhattunk, egyetlen halványabb jelentőségű kivételtől, Szent Erzsébet históriájától eltekintve. Ugyanakkor a kultusz közép-európai kiterjedtsége révén Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepének jelenléte s tételeinek felfedezése a töredékeken nem segít a proveniencia behatárolásában, hiszen a középkor folyamán a magyar egyházban közkedvelt *Laetare Germania* éneksorozat Közép-Európában mindenütt jól ismert, stabil összetételű ciklus volt.¹²⁶

Abban azonban joggal bízhattunk, hogy a töredékeken szereplő többi, univerzális ismertségű szent-ünnep proveniencijelző különlegességekkel szolgálhat, ezért a feltárást a specifikumok kiszűrésével, a zsolozsmaanyag jelentősnek és jelentéktelennek minősíthető elemeinek, variánsainak szétválogatásával kezdtük.¹²⁷

¹²⁵ A közbülső, októberi ünnepnapok anyagát rögzítő tételt nem találtunk a fragmentumok között.

¹²⁶ A zsolozsmaciklus Szent Erzsébet szentté avatásakor, a sírból történő kiemelésének alkalmából készült (1236. május 2, Marburg, Elisabethkirche). Lásd a zsolozsmát kiadó kötetben: Barbara Hagg, *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*, in *Musicological Studies* LXV/1, series *Historiae* (Ottawa: The Institute of Mediæval Studies, 1995), xix.

¹²⁷ Az összevetés során az MTA BTK ZTI Régi Zenetörténeti Osztályának közép-európai zsolozsmaritusokat rekonstruáló CAO–ECE adatbázisát és a projekthez kapcsolódó, nyomtatásban →

A fragmentumok liturgikus változatai három szinten csoportosíthatók. Az első csoportba azok a ciklusok tartoznak, amelyek a katolikus egyház egyetemes középkori anyagának, ezen belül a magyar zsolozsma-szokásrendnek is állandó, közös részei mind a tételek kiválasztását, mind liturgikus elrendezését tekintve – ez az a csoport, amely bizonyosan nem szolgál meglepetéssel, és figyelmen kívül hagyható a liturgikus analízis során. Ily módon az imént említett Szent Erzsébet-ünnepnek is inkább csak a jelenléte érdemel figyelmet, hiszen a *Laetare Germania*-história regionálisan egységes: a töredékeken (4/4 és 4/82) olvasható szakasz, amely a zsolozsma éjjeli imaóráját, matutínumát idézi fel, részletekbe menően egybevig a külföldi és a magyar forrásokból dokumentálható ciklussal.¹²⁸ Szélesebb összevetésben is homogén a 4/49 töredéken olvasható, Szent Kereszt Felmagasztalása ünnep zsolozsmarendje. A laudes antifónasorozatának öt énektétele az Európaszerte ismert összeállítást követi¹²⁹ – magukkal az antifonále-töredéken megjelenő dallamokkal viszont különlegességük miatt a következő fejezetben foglalkoznunk kell. Az általános elterjedtségű tételek közé tartozik a Kozma és Damján római vértanúkról megemlékező Magnificat-antifóna, a *Cosmas et Damianus* (19/40/b töredék), amely a magyar hagyományokban is az ünnep egyetlen proprium-tételeként jelenik meg.¹³⁰

A második csoportba soroltuk azokat a liturgikus variációkat, amelyek a magyar hagyomány valamely kerekterű ágához kapcsolódnak, s párhuzamaik jól nyomon követhetők a fennmaradt hazai forrásanyagban. Az ide tartozó variánsok változatosak, az apró sorrendbeli eltérésektől a szokatlan struktúrákig több szinten különíthetők el.

Három olyan töredék maradt fent a németújvári antifonáléból, amelyen a legrégebbi zsolozsmaciklusok között számon tartott Cecília-offícium tételei, az ünnep matutínumának egyes egyes részei (a 2–3. noktunus néhány antifónája és

megjelent köteteket használtuk. Átvettük az ezekben alkalmazott általános rövidítéseket is, például esztergomi források esetében: Str-; szepesi források: Sc-; Zágráb: Zag-; Erdély-Várad: Tra-, CALb. Online: <http://earlymusic.zti.hu/cao-ece/cao-ece.html>, 2019. 02. 28. A sorozat megújult internetes változata elérhető a Régi Zenetörténeti Osztály honlapján: <http://zti.hu/index.php/hu/regizene/kutatas/zsolozsma/cao-ece-series-nova>

¹²⁸ A jegyzetekben szereplő szövegátírás esetén normalizált írásmódot követünk. 4/4: N2 R3 [*Caeco nato cui nec sedes erant*] *oculorum instrumenta lucis dedit et naturae decus rediit per momenta temporum*; V31 *Novum hoc spectaculum idem ista vetus Christi renovat miraculum. *Et naturae. V32 Gloria patri et filio et spiritui sancto.*

4/82: N3 a1 *Deo decantent omnia*, a2 *Iuste lux orta gratiae*, a3 *Deus palam omnibus.*

4/273 recto: N3 R2: *Aman in patibulo cum Esther apprehendit holofernis dexteram in caput extendit et suo periculo populum defendit. V2 Manum mittens ad fortia sic vincit innocentia; R3 O lampas ecclesiae rivos fundens olei medicinam gratiae nutrimentum fidei tutelam praesta pavidis calorem minus fervidis languidis medelam; V3 Tu dei saturitas oliva fructifera cuius lucet puritas et resplendent opera. Gloria patri.*

¹²⁹ 4/49: a1 *Praecinxit se Dominus*, a2 *Sanctae crucis in honore*, a3 *Vere obstructus est*, a4 *Fons omnium benedictionum*, a5 *Ecclesiae sanctorum laudet.* Az erdély-várad forrás csoportból a Codex Albensis egy másik antifónasort közöl: a1 *O magnum pietatis* a2 *O crux admirabilis* a3 *Nos autem gloriari* a4 *Salva nos Christe* a5 *Propter lignum servi.*

¹³⁰ A vesperás Magnificathoz kapcsolódó antifónájának szöveg- és dallamrészlete: *Cosmas et Damianus Anthimus Leonti[us Euprepis] hi quinque fratres a deo coronati sunt.*

	4/273	Esztergom	Kalocsa–Zágráb	Erdély
N2 R1	Cilicio Caecilia	Caecilia intra cubiculum	Cilicio Caecilia	Cilicio Caecilia
N2 V1	Non diebus neque	Angelus Domini	Non diebus neque	Non diebus neque
N2 R2	Caeciliam intra	Beata Caecilia dixit	Caeciliam intra	Caeciliam intra
N2 V2	Angelus Domini	Vade igitur	Angelus Domini	Angelus Domini
4/80				
N2 V3	Nam sponsum quem	Non diebus neque	Nam sponsum quem	Nam sponsum quem
N3 a1	Credimus Christum	Credimus Christum	Credimus Christum	Credimus Christum
N3 a2	Nos scientes sanctum	Nos scientes	Nos scientes sanctum	Nos scientes sanctum
N3 a3	Tunc Valerianus	Tunc Valerianus	Tunc Valerianus	Tunc Valerianus
4/68				
N3 a3 folyt.	Tunc Valerianus	Tunc Valerianus	Tunc Valerianus	Tunc Valerianus
N3 R1	Beata Caecilia	Virgo gloriosa	Beata Caecilia	Beata Caecilia
N3 V1	Suscipe Domine ¹³¹	Cilicio Caecilia	Suscipe Domine	Suscipe Domine

7. táblázat

responzóriuma) szerepelnek (7. táblázat).¹³² Az összehasonlító vizsgálat több ponton bizonyul tanulságosnak. A Cecília-zsoltosma töredékeken látható tétéleinek sorrendje általában megegyezik Kalocsa-Bács szuffragáneos egyházainak forrásaival. Az esztergomi főhagyomány változékonyabb: forrásaiban az archaikus ünnep általában szilárd tételsorrendje a második és harmadik noktornusban megbomlik, az antifónák pillérei között a responzóriumok más sorrendet tartanak, kivéve a Szepesség exempt egyházának forrásait, amelyek viszont Kalocsa-Báccsal és a németújvári töredékekkel minden ponton megegyeznek Esztergom ellenében.¹³³

Itt kell szólni a 4/68 egyik verzusáról is, amelynek szövege a fólió levágása miatt sajnos részben olvashatatlan. A Cecília-zsoltosma matutínumának utolsó responzó-

¹³¹ A tétel kezdete olvashatatlan, az első két szóból látható betűk szövegvariánsra utalnak.

¹³² 4/273: N2 R1 *Cilicio Caecilia membra domabat Deum gemitibus exorabat Almachium exsuperabat Tiburtium et Valerianum ad coronas vocabat*; V *Non diebus neque noctibus vacabat a colloquiis divinis et oratione*; N2 R2 *Caeciliam intra cubiculum orantem invenit et juxta eam stantem angelum domini quem videns Valerianus nimio terrore correptus est*; V2 *Angelus domini descendit de caelo et lumen refulsit in habitaculo*. 4/68: N3 a3 [Tunc] *Valerianus perrexit ad antistitem et signo quod acceperat invenit sanctum Urbanum*; N3 R1: *Beata Caecilia dixit Tiburtio hodie te fateor esse meum cognatum quia amor dei te fecit esse contemptorem idolorum*, V *S[uscipe ... ?Domine]seminum fructus[...]* Ennek előzménye: 4/80: N2 R3V [Nam sponsum quem quasi leonem ferocem accepit] *ad te quasi agnum mansuetissimum destinavit*; N3 a1 *Credimus Christum filium dei verum deum esse qui sibi talem elegit famulam*, a2 *Nos scientes sanctum nomen omnino negare non possumus*, a3 *Tunc [Valerianus perrexit...]* Innen a folytatást lásd 4/68.

¹³³ Sc-2, Sc-46, Sc-6374. Kivéve a *Beata Caecilia* responzorium verzusválasztását, amely a szepesi forrásokban is Esztergomot követi: *Cilicio Caecilia*.

	4/30	Esztergom	Kalocsa–Zágráb	Erdély
N2 a2	Fons ortorum puteus	Fons ortorum puteus	Fons ortorum puteus	Fons ortorum puteus
N2 a3	Veniat dilectus meus	Veniat dilectus meus	Veniat dilectus meus	Veniat dilectus meus
N2 W	Diffusa est gratia	Diffusa est gratia	Diffusa est gratia	Diffusa est gratia
N2 R1	Diem festum praecelsae	Diem festum praecelsae	Diem festum praecelsae	Diem festum praecelsae
N2 V1	Nativitatem hodiernam	Nativitatem hodiernam	Nativitatem hodiernam	Nativitatem hodiernam
N2 R2	Corde et animo	Regali ex progenie	Regali ex progenie	Corde et animo

8. táblázat

riumáról van szó, amely nem az esztergomi, hanem a zágrábi–erdélyi rendet követi (*Beata Caecilia dixit*). Általában *Suscipe Domine seminum fructus* az itt álló verzus, de ebből csak a *seminum fructus* és talán a kezdő S olvasható ki a töredéken. Ugyanakkor a második szó bizonyosan nem a várt *Domine*, s bár a *seminum fructus* kivehető, utána ismét elbizonytalanodunk a folytatást illetően. A töredékre jellemző önálló megoldással, feltehetően szövegváltozattal lehet dolgunk; a dallamok viszont egyeznek az általános alakkal.

A Cecília-zsoltosma struktúrájával szemben a Kisboldogasszony-ünnep teljes, késő középkori formája különböző korú zsoltosmarétegekből épül föl, jelentős átfedést mutatva Mária Mennybemenetele (Nagyboldogasszony) énekanyagával. Az anyag variabilitása tehát a ciklus sajátja: a liturgikus funkcióknál bőségesebb énekkészletet változatosan rendezhették el az egyes rítusok. A forrásokat összekötő egyezések és különbségek azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül, sőt, jelentős információt hordoznak töredékeink eredetére vonatkozóan.

Két fóliódarabon (4/30, 4/48) található meg az ünnep matutíniumának részletei (8. táblázat). A 4/48 borítója állt előrébb az egykori kódexben, amely a második noktornus 2–3. antifónáját,¹³⁴ majd az antifónákat és rezponzóriumokat elválasztó verzikulust (*Diffusa est gratia*) tartalmazza – nb. a töredékeken egyedül itt szerepel verzikulus. A második noktornust a *Diem festum praecelsae* rezponzórium indítja, mint mindenhol Magyarországon. Második helyen a *Corde et animo Christo* áll, amely ismét Erdély-Várad párhuzamára utal, hiszen csak ott látható ez a sorrend; Kalocsa–Zágráb és Esztergom forrásai¹³⁵ harmadiknak írják fel a *Corde et animo* rezponzóriumot, közbülsőként ott a *Regali ex progenie* szerepel.

A 4/30 töredék a lejegyzés folytatása: az ünnep harmadik noktornusának rezponzóriumait tartalmazza. E fólió esetében szerencsére a belső oldal is olvasható – ez az egyetlen ilyen fragmentum a 14 közül –, így teljesen rekonstruálni lehet az utolsó noktornus tételsorrendjét. A verso a 2–3. rezponzóriumokat írja elő

¹³⁴ 4/48: N2 a2 [*Fons orto*]rum puteus aquarum viventium quae fluunt impetu, Ps. Deus noster, a3 Veniat dilectus meus in ortum [suum ut] comedat fructum pomorum suorum; N3 R1 Diem festum praecelsae genetricis dei virginis [Mariae] sollempniter celebremus qua inchoata est eius [felix na]tivitytas. V1 Nativitatem hodiernam perpetuae [Virginis ge]netricis Mariae sollempniter celebremus. N3 R2 Corde et animo Christo canamus [gloriam in] hac sacra sollempnitate praecelse genetricis [...]

¹³⁵ Ugyanígy a Codex Albensis.

	4/30	Esztergom	Kalocsa–Zágráb	Erdély
N3 R1	Nativitas tua Dei Genitrix	Nativitas gloriosae	Nativitas gloriosae	Nativitas gloriosae
N3 V1	Ave Maria gratia plena	Gloriosae virginis Mariae	Gloriosae virginis Mariae	Gloriosae virginis Mariae
N3 R2	Nativitas gloriosae	Nativitas tua Dei Genitrix	Nativitas tua Dei Genitrix	Nativitas tua Dei Genitrix
N3 V2	Gloriosae virginis Mariae	Ave maria gratia plena	Ave maria gratia plena	Ave maria gratia plena
N3 R3	Solem justitiae	Ad nutum Domini	Solem justitiae	Solem justitiae
N3 V31	Cernere divinum	Ut vitium virtus	Cernere divinum	Cernere divinum
N3 V32	Gloria patri (doxológia)	Gloria patri (doxológia)	Gloria patri (doxológia)	Gloria patri (doxológia)
N3 R4	Felix namque	–	–	–
N3 V4	?	–	–	–

9. táblázat

(*Nativitas gloriosae*, *Solem justitiae*) – mindkét tétel azonosítható verzusokkal együtt. A *Gloria*, amely a *Solem* tételhez kapcsolódik, és amelynek legvége a verso oldal behajtása révén a belső oldalra kerül, arra utal, hogy ez a matutínium harmadik rezponzóriuma.¹³⁶ Meglepő, de a következőkben egy újabb rezponzorium indul és nem a laudes: halvány *F*-kapitális és dallamfoszlányok a *Felix namque* es rezponzoriumra utalnak, amely a negyedik rezponzoriumként szerepelhetett a matutínium végének lejegyzésében. A megelőző (recto) oldalon (a borító belsejében) egy rezponzorium főrésze legvége és az *Ave Maria* kezdetű verzus látszik, amelyek alapján azonosítható a *Nativitas tua Dei Genitrix* rezponzorium-fő rész, így ezzel a noktornus első rezponzóriuma is rekonstruálható (lásd 9. táblázat). Különleges ez a tételrend a magyar hagyományon belül, hiszen Esztergom, Zágráb és Erdély az első és második rezponzoriumot néhány kivételtől eltekintve felcseréli.¹³⁷

A hagyományokat elkülönítő, de lejegyzésbeli különbség ugyanitt, hogy a töredéken a harmadik helyen előírt *Solem justitiae* rezponzorium a központi esztergomi forrásokban az első vesperásban szerepel,¹³⁸ a matutínumban a helyén az *Ad nutum Domini* áll. A *Solem* a harmadik. noktornus harmadik darabjaként Zágráb és Erdély zsolozsmaforrásaiban, valamint az Isztambuli Antifonáléban látható, vagyis ez az asszignáció a keleti hagyományterület markáns közös megoldása. Ugyanakkor a töredék liturgikus rendjének Kalocsához és Erdélyhez képest speciális vonása egy

¹³⁶ N3 R1V: *Ave Maria gratia plena* [...] Feltehetően a *Nativitas tua Dei genitrix* rezponzoriumhoz tartozó verzus. R2: *Nativitas gloriosae virginis* [...], verso: (N3 R2 folytatása) [*Nativitas gloriosae virginis Mariae ex semine Abrahae orta de tribu Juda clara*] *ex stirpe David cujus vita inclita cunctas illustrat ecclesias*, V2 *Gloriosae virginis Mariae [ortum dignis]simum recoletis*; N3 R3 *Solem justitiae regem paritura supremum stella Maria maris hodie processit ad ortum*, V31 *Cernere divinum lumen gaudete [fideles]*, V32 *Gloria patri et filio et spiritui sancto*.

¹³⁷ Kivételek: Str-1829, Str-110, Sc-6384. Erdély: CALb.

¹³⁸ Kivéve a Sc-6374 (szepesi) breviáriumot, ahol a keleti hagyományhoz hasonlóan a matutínium végén szerepel.

negyedik rezponzórium feltüntetése, a *Felix namque es* a matutinum végén, az előző *Gloria* után. Nézzük meg e helyet alaposabban!

A matutinum végére néhány zágrábi forrás¹³⁹ is szokott plusz tételt adni, az *Ad nutum Domini* rezponzóriumot, míg Erdély-Várad más forrásai közül a Várad Antifonáléban és a Várad Breviáriumban látható ugyanez a számfölötti tétel. A Codex Albensis megoldása feltehetően archaizmus: a *Solem justitiae* helyett harmadik helyen a zeneileg jóval szerényebb *Felix namque*-t tünteti fel. A németújvári töredéken a tétel számfölötti kiírása archaikus vonás: a *Felix namque* később szinte kizárólag a commune BMV-zsolozsmákba szorul vissza, és átadja helyét az újabb *Solem*-nek. A töredéken a *Felix namque* és a *Solem* együttes előfordulása mindenképpen különleges: az átmeneti állapot egy pillanatfelvétele.¹⁴⁰

Összességében a hagyományokon belül is instabil Kisboldogasszony-zsolozsma egyes megoldásai még a jelentéktelennek tűnő, de egymást erősítő korrespondenciák is az erdély-várad források közelségére hívják föl a figyelmet, ugyanakkor jelzik kódexünk egyéni színeit, önállóságra törekvését is.

Ennél is szignifikánsabb a mintegy teljes fóliónyi 19/40/b jelzetű kódexfragmentum liturgikus tartalma, amely (többek között) Mihály arkangyal ünnepének nyitó tételeit közli: két antifónát az első vesperásból.¹⁴¹ Már az elején le kell szögezni: a középkori Magyarország északi és keleti periférikus hagyományaihoz kötődő megoldásról van szó, Esztergom közvetlenül alárendelt egyházai közül csak a szepesi forrásokban látjuk az ide tartozó szériát.¹⁴² A 15. századi erdély-várad breviáriumok ugyanazokat az antifónákat írják elő, mint a töredék, de már a 12. század első feléből származó Codex Albensis is a jellegzetes *Excelsi regis filium*-mal kezdődő öttételes antifóna-sorozatot kínálja – bár az egység a 4. és 5. helyen megbomlik, és e régi kódex más antifónákat választ lezárásnak.¹⁴³ Esztergom és Kalo-csa–Zágráb mindezekkel szemben egységesen *antiphona solával* indítja az ünnepet (*Sancte Michael archangele*). Minden bizonnyal a Mihály zsolozsma rétegzettségével és viszonylag késői kialakulásával magyarázható a magyar rítuson belüli karakteres változatok megjelenése, de világos az is, hogy a töredéket ez az alkalmazás Erdély-Váradhoz köti.

A variánsok legizgalmasabb csoportját a töredéken nyomon követhető különlegességek alkotják: a Szent Mihály-napi zsolozsma előtti rész az iménti fragmentumon további ünnepek számára kínál fel tételeket. A fólió tetején egy teljes rezponzórium-verzus szerepel (*Victo senatu*), amelyhez doxológia is tartozik, kijelölve a rezponzórium helyét, amely a matutinum végén, másodlagosan a vesperásban lehetett. Feltehetően csak ez a proprium szerepelt a kérdéses ünnepen, így vesperásra gondolhatunk. A verzus előtt a rezponzórium befejezése is látszik (*suum alleluja*): mely alapján azonosítható a 76. zsoltár 19. versének szövegét idéző *Vox tonitru tui*

¹³⁹ Zag-29, Zag-44, Zag-46, Zag-65, Zag-103, Zag-104, Zag-446.

¹⁴⁰ Köszönöm Czagány Zsuzsának az értékes konzultációt e liturgikus hely kapcsán.

¹⁴¹ V1 a1 *Excelsi regis filium collaudant cives [caelici quem] cherubim et seraphim sanctus proclamant sedule*; a: *Cui sol luna deserviunt per tempora qui sedes [super thronum et judicas aequitatem adesto nostris]*.

¹⁴² Egyetlen esztergomi kivétel a ciklust közlő Str-1812 breviárium.

¹⁴³ CALb: a4 *Domine Deus Sabaoth*, a5 *Summa laus dulcis melodia*.

Deus responzórium prolixum.¹⁴⁴ Jogosan merül fel a kérdés, mit keres itt ez a tétel? Melyik szeptember végi ünnepet díszítette jelenlétével? A *Vox tonitrui* responzórium hagyományosan Szent János apostol és evangélista december 27-i zsolozsmájában található, s e pozíció kívül is János apostolhoz kapcsolódik: vagy a főünnepen, annak oktávján, vagy a május 6-i János a Latin Kapuk előtt (vagy „Olajbafótt Szent János”) napon mutatja ki a gazdag forrásrepertóriumú *Cantus adatbázis*.¹⁴⁵ Sajnos a töredék előzményei nem láthatók (esetleg a belső borító felfejtése segíthetne az azonosításban), csak a fólión ezután következő Kozma és Damján-antifóna pontosítja a dátumot, vagyis szeptember 27. előtt, de annak közelében kell keresni a lehetséges ünnepnapot. Két eshetőség jöhet számításba. A magyar hagyományban Kozma és Damján ünnepét megelőzően, szeptember 21-én Máté apostol és evangélista ünnepét tartották, általában egy saját Magnificat-antifónával. Halvány esély nyílik tehát a Szent Jánoshoz tartozó díszes ének, a *Vox tonitrui* responzórium Máté evangélistához rendelésére. A teóriát gyengíti azonban a tétel teljes, *Gloriával* kiegészített kottás kiírása: nem csak egyszerű incipites utalás történik a főünnep lejegyzésére, hanem nyomatékos és (talán az egyetlen teljes) leírás látható egy mindenképpen másodlagos helyen. Máté ünnepe ellen szól az is, hogy Európa-szerte nem találunk olyan forrást, amely a *Vox tonitrui* responzóriumot Máté zsolozsmájában alkalmazná. Ugyanakkor a Máté-ünnep mellett lehet érv, hogy a *commune evangelistarum Magnificat-antifónájának* szövege magyar területen is (Zágráb kivételével¹⁴⁶) János apostolhoz kapcsolódik: a Jelenések könyve 4. részéből Isten trónusát és a körülötte lévő négy különleges élőlényt írja le.¹⁴⁷ Ezt az érvet gyengíti, hogy a *Vox tonitrui* tételt sehol nem láttuk a *commune evangelistarum* részeként, az átfésült forrásokban mindenhol kizárólag Jánoshoz kötődik.

A második teória merészebbnek tűnik, de talán ez jelenti a megoldást. A Kozma és Damján vértanúk ünnepével azonos napon, szeptember 26-án a görögkeleti egyház Szent János Apostol elhunytáról emlékezik meg: lehetséges volna, hogy e keleti János-ünnepnap nyomait őrzi a 14. századi erdélyi kódex töredéke? Annak ellenére, hogy a római naptár nem tünteti fel az ünnepet szeptemberben, nem elképzelhetetlen az átemelés, különösen, ha figyelembe vesszük a nyugati egyház peremvidékén elhelyezkedő erdélyi püspökségnek a magyar egyházi központokénál sajátosabb életkörülményeit. A 14. század derekán, Anjou Nagy Lajos uralkodásának idején, amely forrásunk feltételezett keletkezése idejével egybeesik, találunk olyan lehetőséget, amely révén az erdélyi katolikus hagyomány melletti élő ortodox liturgia egy-egy eleme át-átszűrődhetett az erdélyi katolikus hagyományba. Nagy

¹⁴⁴ R [*Vox tonitrui tui deus in rota Johannes est evangelista mundi per ambitum praedicans lumen caelicum qui triumphans Romae lavit in vino stolam suam et in sanguine olivae pallium*] suum alleluia. V1 *Victo senatu cum [Caesare vir]gineo corpore tripudiat in igne*. V2 *Gloria patri et filio et spiritui sancto*].

¹⁴⁵ *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*. Directed by Debra Lacoste (2011–), Terence Bailey (1997–2010), and Ruth Steiner (1987–1996). Web developer, Jan Koláček (2011–). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca>, 2019. 02. 28.

¹⁴⁶ Itt a *Conspicit in caelis* is előfordul. Lásd Zag-42, Zag-104, Col-43.

¹⁴⁷ *Ecce ego Johannes vidi ostium apertum in caelo et ecce sedes posita erat in eo et in medio sedis et in circuitu ejus quattuor animalia plena oculis ante et retro et dabant gloriam et honorem et benedictionem sedenti super thronum viventi in saecula saeculorum*. A Zágrábban használatos *Conspicit in caelis* antifóna szövege Ezechiél proféta ugyanezen látomására utal vissza. Lásd Ez 1, 4–14.

Lajos 1366-ban kezdte meg az egyre nagyobb számú görögkeleti népesség katolikus egyházba szervezését az tatárjárás korától kezdve beáramló románok és szlávok egyházi helyzetének rendezésére tett kísérletként.¹⁴⁸ A következő két évtizedben ferences missziók is indultak, mert a szabályozás értelmében csak az válhatott az idegen etnikum tagjaként nemessé, aki katolikus hitre tért. A népesség heterogén összetétele tehát esélyt teremthetett a különböző liturgikus szokások esetenkénti lokális keveredésére, ebben az esetben ortodox ünnepek, szertartáselemek alkalomszerű áttemelésére.¹⁴⁹ Milyen kár, hogy antifonálénk nem maradt fenn teljesebb állapotban, hogy tovább kutassunk benne ilyen szokatlan megoldások után!

Végezetül érdemes arra is figyelni, hogy ha valóban János apostol halálának napjáról van itt szó, akkor az idegen ünnepet milyen kreatívan propriumosítja a kódex: nem egy szerényebb antifónával tünteti ki, hanem a katolikus zsolozsmában meggyökeresedett, a szent fő ünnepnapjáról származó monumentális énektétellel, egy díszes rezponzorium proluxummal. Ha mégis a szeptember 21-i Máté ünnep állna a tétel alkalmazásának háttérében, akkor is mérlegelnünk kellene, hogy az unikális, máshonnan nem regisztrálható tételválasztás nem hozható-e összefüggésbe a lokális körülményekkel, a pár nappal későbbi keleti János-ünnepre (tudniillik a másik evangelistára!) való megemlékezéssel.

Az erdélyi antifonále megmaradt darabjain rekonstruálható utolsó zsolozsma, mely a vesperás, a matutínium és a laudes egyes részeit a legtöbb, szám szerint öt németújvári töredéken, 17 tétellel képviseli, Alexandriai Szent Katalin november 25-i ünnepnapjához kapcsolódik.¹⁵⁰ A kiterjedt középkori Katalin-kultusz dacára a szent zsolozsmájának nem létezett meghatározott, egységes formája, így a ciklust igen jelentős változatokban lehet kimutatni a középkori forrásokban. Ez a képlékenység a magyar hagyományon belül is a zsolozsma jellemzője. A töredékeken látható tételrendet pontosan ebben az összeállításban egyetlen magyar forrás sem közli. Az alhagyományokban, sőt a források szintjén is nagy a variánsok száma, emiatt nehéz követni a história egyes elemeinek útját, az átvétel mintázatait. A ciklusból legváltozékonyabbnak ismét a matutínium-rezponzoriumok választéka és sorrendje tűnik. Az első nokturnus 4/116-os töredéken szereplő első tétele, a *Martyrium sitiens* helyére Esztergom a 4/142 töredéken a vesperásban szereplő *Haec quinquagenost* írja elő, amely egyúttal Kalocsa–Zágráb forrásainak választása is. A pálos liturgikus kódexek, amelyek máskor Esztergomot követik, most az *O quam felices* tételt jelölik erre a helyre. Az erdély-váradai breviáriumokban szintén nem a *Martyrium sitiens* rezponzoriumot látjuk az első helyen (ellenben a második választás már ez a tétel); a matutíniumot nyitó rezponzorium minden ide sorolt forrásban (és az Isztambuli Antifonáléban is) a *Nobilis et pulchra*. Töredékünk asszignációja tehát példa nélkül áll, ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a rezponzorium-sorrend a

¹⁴⁸ Karácsony János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig* (Budapest: Könyvtérképesítő Vállalat, 1985), 96–97.

¹⁴⁹ A fordítottjáról, tudniillik erdélyi katolikus magyarok ortodox szertartáson való részvételéről tesz említést Kristó Gyula: „A multikulturális Erdély középkori gyökerei”, *Tiszatáj* (2001. november), 91–98, itt: 97. Online: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/01-11/kristo.pdf>, 2019. 02. 28.

¹⁵⁰ Lásd 4/116, 4/119, 4/124, 4/137, 4/142.

szerkezeti variáns legfelületibb szintje, ennél fogva a legkevésbé mérlegelendő liturgikus összetevő az értékelés során. Hasonló változatok tapasztalhatók a 2. noktornusban is: valamelyik magyar forrás vagy forráscsoport rezponzórium-kiírása bizonyosan eltér az altradíció normatív, fő megoldásához képest. A 3. noktornusban a töredékeken látható utolsó rezponzórium, az *O mater nostra* Esztergom és Erdély-Várad forrásaiban is azonos, egyes zágrábi liturgikus könyvek viszont saját megoldással, az *O lampas ecclesiae*-vel zárják az éjjeli imaórát, esetleg számfölötti tételként tüntetik fel a töredéken is látható *O mater nostra*-t.¹⁵¹ A Katalin-zsolozsma matutínumbeli antifónái a rezponzóriumokkal szemben rendkívül egységesek Európaszerte és a magyar hagyomány egészében, egyetlen variáció sem regisztrálható a töredékeken látottakhoz képest. Nem így a vesperás és a laudes esetében, melyek a németújvári antifonále töredékein különleges tételválasztásokkal tűnnek ki. A 4/142 fragmentumon a vesperás énektételeinek nagy része regisztrálható: a kezdő antifónasorozat mellett a rezponzórium és a Magnificat-antifóna érdemel megkülönböztetett figyelmet (himnuszt töredékeink egyáltalán nem írnak elő, a vesperásban sem.) Az ünnepet nyitó 5 antifónából a 4–5. (*Regia stirpe generosa* és a *Gaude decus virginium*) az *Ave gemma claritatis* ciklus részeként közkeletű Esztergom késői forrásaiban is. Az erdély-váradai források a vesperást a *Virginis eximiae Katharinae* antifóna solával indítják, míg a pálosoknál, a szepesi forrásokban és Zágrábban a szintén *Virginis eximiae* kezdetű, ám öttételes antifónaciklus látható. Figyelemre méltó tehát, hogy a vizsgált töredék az esztergomi változatot jeleníti meg a *Virginis eximiae* tétel/ciklus bárminemű felhasználása helyett.

A vesperás *Gloriával* kiegészített rezponzórium prolixuma a már említett *Haec quinquagenos*, ugyanez az asszignáció Magyarországon leginkább az erdély-váradai források sajátja. A rezponzórium esztergomi forrásban is előfordul a vesperásba illetve, azonban a *Surge virgo* a gyakoribb tételválasztás. Kalocsa–Zágráb első kijelölése ezen a helyen az *O lampas ecclesiae* tétel, de a *Surge virgo* is előfordul, míg az Erdélyben itt álló *Haec quinquagenos* egyik kalocsa–zágrábi forrásban sem jelenik meg. Érdekes a Magnificat-antifónák magyarországi, az érsekségek szerint megoszló válogatása. 14. századi antifonálénk az erdély-váradai rítus és Kalocsa-Bács előírását követi (*O inclyta Costi regis*) az esztergomi *Prudens Katherina* nagyantifóna helyett. A németújvári töredék itt szereplő tétele Mária Mennybevételének oktavájáról lehet ismerős (*O inclyta David regis*), másodlagosan a Katalin-zsolozsmába helyezték át ugyanazt a dallamot.¹⁵²

A Katalin-zsolozsma töredékeken látott tételeinek némelyike olyan különleges, hogy kizárólag itt dokumentálható, ilyen a laudes második antifónája is.¹⁵³ A *Gloriosa Dei martyr* kezdetű 8. tónusú tételt ebben a formában sem a közép-európai forrásokat feldolgozó CAO–ECE-projekt, sem a mintegy 150 hangjelzett zsolozsmaforrás tartalmát magában foglaló *Cantus Database*, de a még grandiózusabb *Cantus Index* sem ismeri. Létezik egy változata a bragai katedrális 16. századi antifonáléjában, amely szintén a Katalin-zsolozsma laudesében, de az első helyen írja

¹⁵¹ Zag-103.

¹⁵² Az Isztambuli Antifonále és a Calb írja fel.

¹⁵³ La2: *Gloriosa Dei martyr et virgo dulcissima precibus te venerantium annuae [piissima ut a malis eruamur et per te semper protegatur]*.

elő a tétel variánsát,¹⁵⁴ úgy, hogy egy szót kicserél a magyar verzióhoz képest (*dulcissimalcastissima*). A dallam itt is 8. tónusú, de nem egyezik meg a fönmaradt változattal. A késői aquitán példa olyan távoli párhuzam, hogy összekötő források nélkül bizonyosan nem feltételezhetünk közvetlen összefüggést a tétel két megjelenése között. Annyi bizonyos, hogy a szöveg Mária-ünnephez kapcsolódhatott eredetileg, hiszen egy szövegvariánsa a Mária fogantatása-ünnep gyakori tétele.¹⁵⁵ 2. tónusú dallamváltozatát elsősorban délnémet forrásokban találjuk, de aquitán, olasz kódexek is megőrizték. Ezen kívül az Isztambuli Antifonále is regisztrálja a december 8-i ünnep laudesének második antifónájaként, azaz épp a töredéken látható funkcióban. A ciklusban már ez a második közös pont a két forrás tételválasztásainál, s további kérdéseket vet fel az Isztambuli Antifonále bizonytalan provenienciájának irányában (lásd alább).¹⁵⁶ Még egy alkalmazás kapcsolható a 14. századi antifonále fragmentumain felsejlő különlegességek csoportjához, amelynek párhuzamait ismét az Isztambuli Antifonáléban fedezhetjük fel. A forrás függelékében (299v) a Demeter-énekanyag után ugyanis az *Ex ejus membris sanctissimis* responzorium kurzív notációs lejegyzése betűzhető ki: a Szent Miklós-ünnep ismert responzorium-szövegének (*Ex ejus tumbae marmore*) a Katalin-officium számára átalakított kontrafaktuma. Ezt a különleges tételt kottázza ki teljes egészében a 4/137 töredék. Liturgikus pozíciója ugyan nem egyértelmű, a többi fragmentum tartalma alapján azonban az első vagy a második noktornushoz tartozhatott. A kontrafaktum a magyar hagyományban máshol nem fedezhető fel. Az eredeti Miklós-responzorium híres trópusa (*Sospitati*) a Katalin-ünnepen nem jelenik meg. Ami az egyedülálló alkalmazást illeti, Dobszay László az Isztambuli Antifonálekiadás bevezető tanulmányában a szokatlan tétel francia párhuzamaira irányítja a figyelmet.¹⁵⁷ A *Cantus index* a Cambrai-i antifonále (F-CA 38, 13. sz.) mellett az einsiedelni antifonáléból (CH-E 611, 14. sz.), és a kielcei antifonáléból (PL-Kik 1, 14. sz.) közli a responzoriumot *Ex ejus tumba*-incipittel a Katalin-officium részeként: meggondolkodtató ez a széleskörű, de sporadikus 14. századi felbukkanása az egyes helyszíneken, ráadásul így, hogy a töredék egyedi magyar szövegváltozatával sehol másutt nem találkozunk.

A fenti, több szinten megvalósuló variálódás a Katalin-zsolozsmák 12–13. századtól felívelő divatjával hozható összefüggésbe, ugyanakkor a sok egyéni megoldás arra is rámutat, hogy mennyire instabil lehetett egy népszerű ünnep zsolozsma-

¹⁵⁴ Cantus ID: a00447.

¹⁵⁵ *Gloriosa semper virgo Maria dulcissima precibus te venerantium annue piissima inoffensis ne labamur a te semper protegatur.* Cantus ID: 201983.

¹⁵⁶ Lásd a következő fejezetben, a dallami kapcsolatok feltárásánál.

¹⁵⁷ Dobszay László, „Végig a kódexen, végig az éven”, in Szendrei Janka (szerk.), „Az antifonále rítusa”, in Szendrei Janka szerk., *Az Isztambuli Antifonále. 1360 körül. Tanulmányok* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 38. Dobszay László a tropusos változatot a Hoffmann-Brandt-katalógusban és Hesbert CAO-jában francia forrásokban látta. Lásd Helma Hofmann-Brandt, *Die Tropen zu den Responsorien des Officiums II* (Diss., Universität of Erlangen–Nürnberg, Erlangen, 1971), 125; Jean-René Hesbert, *Corpus Antiphonalium Officii IV, Rerum ecclesiasticarum documenta, Series maior, Fontes 10* (Rome, 1970), Nr. 6679; Clemens Blume ed., *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 44. *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters aus Handschriften und Wiegendruckten.* Neunte Folge (Leipzig: Reisland, 1904), 176.

Cecília-matutínium	Zsoltárok (4/273, 4/80)	Zsoltárok (Esztergom)
N2 a3 <i>Fiat Domine cor meum</i>	<i>Domine Dominus noster</i> Ps. 8	<i>Fundamenta [ejus]</i> Ps. 86
N3 a1 <i>Credimus Christum</i>	<i>Domine quis [habitabit]</i> Ps. 14	<i>Cantate [Domino benedicite]</i> Ps. 95
N3 a2 <i>Nos scientes</i>	<i>Domini est terra</i> Ps. 23	<i>Dominus regnavit</i> Ps. 96
N3 a3 <i>Tunc Valerianus</i>	<i>Eructavit [cor meum]</i> Ps. 44	<i>Cantate [Domino canticum]</i> Ps. 97

10. táblázat

anyaga, akár azonos hagyományterületen belül is.¹⁵⁸ A tropusos responzórium francia területen keletkezhetett még a 13. században, s szemlátomást néhány rítusban keletebbre is gyökeret vert egy évszázaddal később. Magyarországra talán csak az Isztambuli Antifonále főkorpuszának lejegyzése utáni időben jutott el, hisz a tétel már csak függelékesen került be a kódexbe. A németújvári töredéken a kontrafaktum a korpusz eleme, vagyis megjelenése nyomán a töredékek mögött álló kódex kora is pontosítható. Az Isztambuli Antifonále 1360 körüli keletkezése *terminus post quem*ként erősítheti meg korábbi feltételezésünk: az erdélyi kódex a 14. század végén, nagy eséllyel a század utolsó harmadában keletkezhetett.

Végül még egy, a töredékek vizsgálatánál tapasztalt különleges jelenségről, a Cecília-zsolozsma egyéni zsoltár-asszignációiról kell szólnunk. A zsoltárok a zsolozsma legrégebbi, leglényegesebb elemei, így válogatásuk már a korai időktől meghatározott,¹⁵⁹ szigorúan előírt rendet követ, legalábbis a temporále esetében, hiszen a folyamatos zsoltározást csak konzekvens rendszerrel lehetett biztosítani. Az egyes naptári ünnepek officiumain vételezendő zsoltárok szisztémája ugyanakkor nem volt ennyire szigorú. Átvehették a zsoltárt a *commune* megfelelő egységből, de ha kiemelt ünnepről volt szó, kitüntethették saját zsoltárválogatással is. Töredékeinken Cecília napján, a szent szüzek zsolozsmájához általánosan előírtakkal szemben (és a magyar hagyományhoz képest is) egyedi rendszer látható (lásd 10. táblázat). A jelenség a 4/273 és a 4/80 matutínium-részek összes antifónáját érinti. E következetes eltérés láttán nem hibára, inkább a forrás mögött álló mintakönyv/hagyomány sajátos összeállítására gondolhatunk.

A fentieket összegezve: a liturgiai elemzés ugyan számos ponton a második érsekség, ezen belül az erdély-váradai össz-zsolozsmát képviselő forrásokat mutatta a legközelebb állónak töredékeink tartalmához, a liturgikus anyag mennyiségéhez viszonyítva azonban váratlanul sok egyedi megoldással talákoztunk. Különösen figyelemreméltó, hogy töredékeink tartalma több ponton az Isztambuli Antifonálával mutatta a legnagyobb hasonlóságot.

¹⁵⁸ Lásd Czagány Zsuzsa, *CAO-ECE III/B Praha (Sanctorale)*, 60.

¹⁵⁹ E kötöttségre már Szent Benedek Regulája is utal.

A dallamok összehasonlító vizsgálata

A dallamvizsgálatot három, korábban már említett tényező nehezítette. Egyrészt a fragmentumok nincsenek restaurálva, és így, lefejtés nélkül, kottás tartalmuknak csupán a fele áll a kutatás rendelkezésére. Másrészt a behajtás-leragasztás miatt a fóliók külső részén hozzáférhető zenei tételek önmagukban is töredékek – a borítók kevés teljes sort tartalmaznak.¹⁶⁰ Harmadrészt, az utólagos borítófunkció az olvasható külső oldalt teljesen védte: az évszázadok alatt hangok estek ki a kötetek egymás mellé préselése miatt, s a hagyományos tárolás, nem mindig megfelelő páratartalom, a nedves levegő szintén nyomot hagyott az íráson. Sajnos, ahogy korábban említettük, a kötés átbújtatott zsinerei és az utólagosan odaragasztott könyvtári címkék is útban voltak a vizsgálat folyamán, többször takartak ki értékes információt, betűket, hangokat a fóliórészekben.

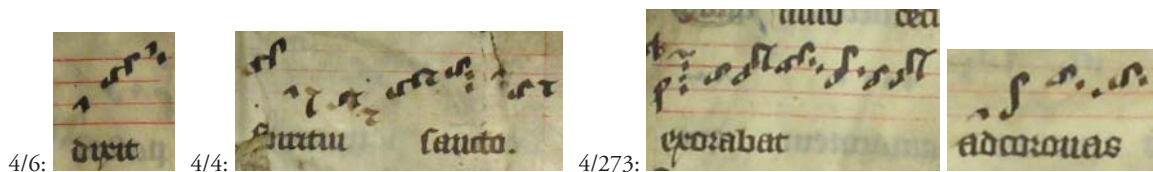
A zenei analízist természetesen az egykori lejegyzés minősége is befolyásolja. A dallamok rekonstrukciója során azt tapasztaltuk, hogy töredékeinken a szöveg és a dallam egymás alá rendezése többnyire pontatlan, s e hevenyészetség különösen a dallamegységek határain, a záratok melizmáiban nehezíti a szöveg és a dallam összeolvasását, a szótagokhoz tartozó formula azonosítását, vagyis a dallam hangjainak szótagokhoz rendelését (26. ábra).

A kódexmásolás láthatóan a szöveg beírásával kezdődött, ennek során szkriptorunk általában nem tagolta a szavakat szótagokra, vagyis nem gondolt a hosszabb hajlításokra, melizmákra, s később a notációnak kellett ehhez az atipikus szövegbejegyzéshez alkalmazkodnia. Ennek következményeképp sok szokatlan megoldás előfordul, például olyan, hogy a szó még a sor végén áll, de a hozzátartozó dallamhangokat a notátor csak a következő sor elején tudta feltüntetni (például 4/273, R. *Cilicio Caecilia* V. *Non diebus neque* zárata: *et oratione*,¹⁶¹ lásd 27. ábra). Ugyanilyen pontatlan, sőt, kifejezetten félrevezető a *tutelam* szó hangok alá rendelése: ez már a következő zenei gondolat kezdete, de bejegyzése az előző zárlati hangok alatt indul (*abaga* gf).

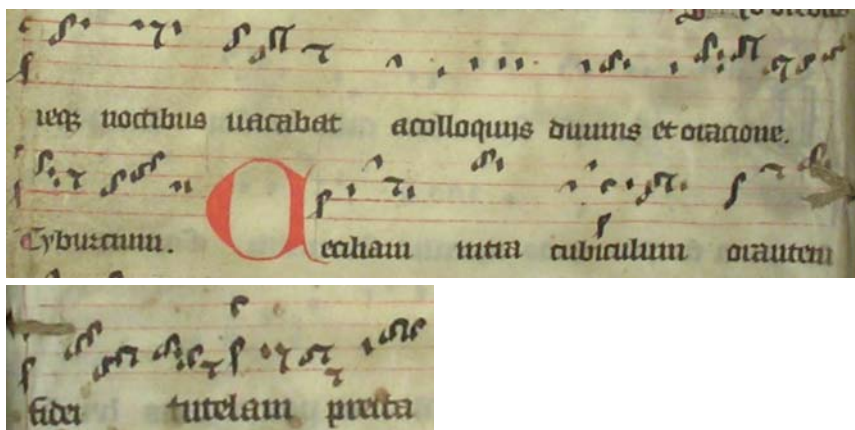
A következő nehézség az önálló punctumok értelmezésének kérdése. A töredékeken látható hangjelzés olykor nem jelzi világosan, hogy a hang egyedül áll-e, szótaghordozó-e, esetleg egy többhangos összetétel tagja (26. ábra, *dixit*). Nyilvánvaló, hogy ez is a különös szöveghelyezés következménye: a ligációkban szereplő postpunctumok a kényszerűen széthúzott neumaszerkezetekben könnyen válnak le az összetételről (26. ábra, *ad coronas*), s folynak megtevesztően egybe a következő,

¹⁶⁰ Teljes sorok olvashatók a következő fragmentumokon: 4/4, 4/68, 4/82, 4/119, 4/137, 4/273.

¹⁶¹ A következő sorban már csak a repetenda szövegét írja ki: *Tyburcium*.

26. ábra

27. ábra. 4/273

28. ábra. 4/30

szótagot hordozó önálló hanggal. Ezeknek a helyeknek a zenei átírásakor korábbi zenei tapasztalataink mellett az összehasonlításban bevont magyar gregorián források dallami analógiáihoz fordulhatunk segítségért.

Mint a fentiekben is tapasztaltuk, a németújvári antifonále lejegyzésében következetlenségek is előfordultak: tipikus hibának tűnik a responzorium-repetendák és a *Gloria* pontatlan visszaidézése/lekottázása. Erre kínál példát a *Solem justitiae* responzorium kottája a 4/30 töredéken: a repetenda nem a főrészen látott formulaváltozatot követi (nem a-ról, hanem b-ről indítja a lefutást), s a *Gloria* eleje hasonlóképp eltér a fő verzusbeli megjelenés (*Cernere*) nyitányának dallamától (28. ábra). Ebből is látszik, hogy a dallamkezelés adott esetben menynyire rugalmas lehetett.

A töredékek hanyag kottázása alapján arra lehet következtetni, hogy e kódexszel csak a napi liturgikus éneklésben járatos énekes boldogulhatott, aki jól ismerte a liturgiában énekelt repertoárt fejből, ellenkező esetben nem tudta volna összefésülni a szöveget és a dallamot. A kódex korához képest tehát meglehetősen anakro-

nisztikus a dallam és szöveg egymáshoz rendelése; ez az eljárás az egykori, ma már leénekelhetetlen neumanotációs kódexeket idézi. Ám máshogy is megközelíthető az ilyen típusú lejegyzés. A vizsgálat során egyre erősödött a benyomásunk, hogy antifonálénk nem a pontos kodifikálás céljával íródhatott, nem az énekes előadás számára, inkább emlékeztető, felidéző, esetleg összegző funkciója lehetett, így talán nem is közösségi használatra szánták. Ha viszont mégsem magánhasználatú volt, akkor kisebb rangú, szerényebb egyházzal függ össze a kódex kiállításának sajátos modora: az egyház presztízsét emelhetette egy szépen leírt énekeskönyv. Ebben az esetben a következtelen és olykor hibákat vétő, nem professzionális másolót a jegyzetelésszerű kottázásban az adott lokális liturgikus zenei hagyomány pillanatnyi megragadásának szándéka vezethette, s kevésbé a precizitás.

A dallamok rekonstrukcióját a fentiek ugyan befolyásolják, ám a dallamlejegyzések mennyisége és minősége még e kétségtelen hátrányokkal is épp elegendőnek tűnik ahhoz, hogy külön fejezetben foglalkozzunk a zenei tanulságokkal.

A liturgikus analízishez hasonlóan a dallami vizsgálatnál is figyelembe kell venni, hogy a különféle korú szanktorále-zsoltosmáknak különböző szintű a dallami variabilitása az egyetemes és a magyar gregorián hagyományban. Vannak stabilan rögzült, kevésbé variábilis, illetve épp ellenkezőleg, lokálisan is nagy dallami változatosságot mutató ciklusok/tételek. Különösen gyakori a jelentős zenei variáció a szanktorále azon szentjei esetén, akiknek zsoltoszmái az egyetemes egyházon belül elterjedtebbek: az e napokra asszignált dallamkészlet időről időre átalakult, bővült. Míg például Árpádházi Szent Erzsébet verses officiumciklusának regionális körben, Magyarországon és Közép-Európában dokumentálható változata a temporále-ünnepeknél tapasztalható átlagos gregorián variációs szinten marad, addig az egész egyházban közkedvelt Alexandriai Katalin napját igen színes késő középkori zsoltosma- és dallamváltozatokkal ünnepelték. A dallamok ez utóbbi, késői zsoltosma esetén lazábban rögzültek, ahogy a tételválasztás- és beosztás is képlékeny, egyéni formákat mutató, akár szűkebb körzeten belül is változékony.

Ami a vizsgálat módszerét illeti, a töredékeken látható dallamrészleteket modern kottába írtuk át a dallamvizsgálatot megelőzően, majd az átírást összevetettük más magyarországi forrásokból származó dallamokkal.¹⁶²

A kottairás és a liturgikus szerkezetek áttekintéséhez hasonlóan a zenei analízis is azt mutatta, hogy a fragmentumok dallamváltozatai számos ponton eltérnek az esztergomi főhagyomány forrásainak idevágó zenei részleteitől. Az *1. kottapélda* a töredékeken látható, Esztergomhoz képest enyhébb zenei variációk közül válogat, a lényegtelen hangeltérésektől a markánsabb variánstípusok felé haladva. A felületi variáció csoportjába tartoznak a hajlítás módját érintő egy-két hangnyi különbségek (*1.a*), az eltérő szótagelosztásból fakadó prozódiai variánsok (*1.b*), a zárlati

¹⁶² Munkánk során a magyarországi antifóna- és zsoltosmarepertoár szisztematikus dallamkiadásait használtuk fel. Lásd László Dobszay–Janka Szendrei hrsg., *Antiphonen* (MMMAe); illetve uőlk., *Responsories*.

R/ Nativitas gloriosae

4/30

Ab - ra - hae

Str-3, -8, -I/3/2

Ab - ra - hae

a/ Credimus Christum

4/80

es - se

Str-3, -I/3/2

es - se

R/ O lampas ecclesiae

4/273

tu - te - lam

Str-3, -8, -I/3/2

tu - te - lam

a/ Ex ejus membris

4/137

cer - ne - re

Str-8

cer - ne - re

a/ Caesar electos convocat

4/116

ad - ver - sus il - lam

Str-3, -8

ad - ver - sus il - lam

1.a kottapéllda

a/ Deo decantent omnia

4/82

ef - fu - gat dae - mo - ni - a

Str-3, -8, -I/3/2

ef - fu - gat dae - mo - ni - a

A/ O inclyta Costi regis

4/142

san - cta Ka - tha - ri - na

Str-I/3/2

san - cta Ka - tha - ri - na

a/ Tunc Valerianus perrexit

4/68

ac - ce - pe - rat

Str-8

ac - ce - pe - rat

R/ Diem festum praecelsae

4/48

na - ti - vi - tas

Str-3, -5, -I/3/2

na - ti - vi - tas

1.b kottapéllda

R/ Nativitas gloriosae

4/30 Str-3, -5, -8, -1/3/2, IST

cun - ctas cun - ctas

R/ Beata Caecilia dixit

4/68 Str-3, -8, -1/3/2, IST

co - gna - tum co - gna - tum

R/ Cilicio Caecilia membra

4/273 Str-3, -8, -1/3/2, IST

et o - ra - ti - o - ne et o - ra - ti - o - ne

1.c kottapéllda

R/ Caeco nato cui nec

4/4 Str-3

in - stru - men - ta lu - cis in - stru - men - ta lu - cis

a/ Nos scientes sanctum

4/80 Str-3, -8, -1/3/2

san-ctum no-men o-mni-no ne-ga-re san-ctum no-men o-mni-no ne-ga-re

1.d kottapéllda

formulák melizmatikus formuláinak hosszabbodásai-rövidülései (*1.c*). Ennél jelentősebbek a több hangot érintő formulaváltozatok (*1.d*), és a szövegvariánshoz kapcsolódó dallami eltérések (*1.e*). Hasonló példák tucatjai sorolhatók itt fel, legfőljebb a variálódás rangjában tehető különbség. A *2. kottapélldában* a jelentékenyebb variánsok jellemző példái láthatók. A *Virgo flagellatur* rezponzórium-részlet a *lux caelica fusa* szövegnél – a töredék hiányainak dacára – érzékletesen illusztrálja a variáció szokatlan szabadságát, majd a váratlan, többé-kevésbé pontos visszatérését a közös dallamvonalhoz (a *fragrat odor* szövegtől). Ugyanílyen erőteljes variációt mutat a *Martyrium sitiens* Katalin-rezponzórium első sora, amely Esztergom tipikus változatával jóformán csak a nyitó- és záróhangban egyezik meg. A minden szinten kimutatható eltérések azt bizonyítják, hogy a töredékeken olvasható dalla-

a/ Gaude decus virgineum

4/142

Gau-de de - cus vir - gi - ne - um

Str-I/3/2

Gau-de de - cus vir - gi - num

R/ Aman in patibulo

4/273

a su - o per - i - cu - lo

Str-3, -8

et su - um per - cu - lo

4/273

ap - pre - hen - dit

Str-3, -8, -1/3/2, IST

ap - pen - dit

1.e kottapélda

R/ Virgo flagellatur

1. 4/124

2. Str-3

lux cae - li - ca fu - sa re - ful - get frag - rat o - dor dul - cis can - tant cae - li ag - mi - na

R/ Martyrium sitiens

1. 4/116, IST, Str-I/3/2

2. Str-3

Mar - ty - ri - um si - ti - ens li - ba - mi - na Cae - sa - ris hor - rens

2. kottapélda

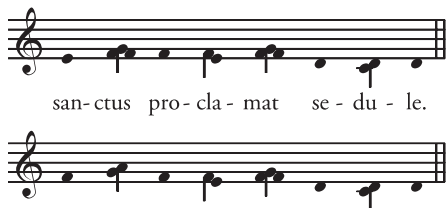
mok bizonyosan nem egy szűken vett esztergomi egyházmegye kódexhez tartoztak, hanem egy alárendelt magyar egyház önálló zenei variánsokat életre hívó zenei gyakorlatának megjelenési formái.

a/ Excelsi regis filium

1. 19/40/b
2. Sc-2: f. 229r

1. Ex - cel - si re - gis fi - li - um coll - au - dant ci - ves che - ru - bin et se - ra - phin

2.

san-ctus pro-cla-mat se-du-le.

a/ Cui sol luna

1. 19/40/b
2. Sc-2: f. 229r

1. Cu - i sol lu - na de - ser - vi - unt per tem - po - ra qui se - des

2.

3. kottapélda

A következő kottapélda a Szepesi Antifonáléval való zenei kapcsolatot illusztrálja. A 19/40/b töredéken látható Szent Mihály zsolozsma vesperás-antifónái (a1 *Excelsi regis filium* a2 *Cui sol luna*) kuriózumoknak számítanak Magyarországon, ahogy már korábban említettük: a magyarországi antifóna-összkiadásból kimaradtak, mivel Esztergomban nem voltak használatban. A Váradí Antifonális is ezt a sorozatot közli a Mihály-napi első vesperásban, de pont a németújvári töredéken olvasható első két tétel nincs meg.¹⁶³

A teljes sorozat a németújvári töredékanyag mellett a központtól távolabb eső Szepesi Antifonáléból dokumentálható még (3. *kottapélda*), amely a fragmentu-

¹⁶³ A kódexben (II. kötet f. 128r) a ciklus a 3. antifónától kezdődik: a3 *Praepositus paradisi*, a4 *Summa laus*, a5 *Archangele Christi*.

méval lényegileg azonos dallamverziókat közöl, de a variáció lehetőségeit is maximálisan kihasználja.

A korábbi részanalízisek nyomán az eddigi eredmény nem meglepő: a különbségek a töredékek és az általuk képviselt periférikus kelet-magyarországi, nagy valószínűséggel egy lokális erdélyi gregorián hagyomány Esztergomtól és Szepességétől való elkülönülésével magyarázhatók.

A középkori magyar egyházból fennmaradt összehasonlító források között legelső helyen áll a Várad Antifonále kódextorzója, amely az erdély-várad gregorián zsolozsmahagyomány 15. századi, reprezentatív közvetítője. Nehézséget jelent a vizsgálat során felhasználható közös tételek igen szűk köre: csak a variációról felületesebben megnyilatkozó szanktorále részletei állnak rendelkezésre, s ezen belül is a szeptemberi ünnepek officiumainak kivágatai (tudniillik Szent Kereszt Felmagasztalása, Kisboldogasszony-tételek, illetve egy rezponzorium János apostol decemberi ünnepéről) feleltethetők meg egymásnak. Alig pár tételnyi zenei anyag ahhoz kevés, hogy elemzésük pontosan megvilágítsa a töredékek és a Várad Antifonále zenei kapcsolatát, illetve a kettő viszonyulását az esztergomi fővonal forrásainak gregorián dallamaihoz, de ahhoz talán elegendő, hogy segítségével a középkori zenei viszonyrendszerek vázlatos képe kirajzolódjon.¹⁶⁴

¹⁶⁴ A Várad Antifonálé tartalma a 4/30, 4/48, 4/49 töredékeken szereplő tételekkel kapcsolható össze, az alábbiakban a közös gregorián énekeket közöljük a Várad Antifonále megfelelő fóliószámaival. A vizsgálat során ténylegesen használható, vagyis a némeújvári töredékeken (olvasható) kottával szereplő éneklejegyzéseket vastagon szedtük:

44r	Nativitas Johannis	V1 R	Vox tonitru tui
44r	Nativitas Johannis	V1 V	Victo senatu cum
285r	Nativitas BMV	N2 a2	Fons hortorum
II/106r	Nativitas BMV	N2 a3	Veniat dilectus meus
II/106r	Nativitas BMV	N2 W	Diffusa est gratia
II/106v	Nativitas BMV	N2 R1	Diem festum praecaelsae
II/106v	Nativitas BMV	N2 V1	Nativitatem hodiernam
II/106v	Nativitas BMV	N2 R2	Corde et animo Christo
II/108r	Nativitas BMV	N3 V1	Gloriose virginis Mariae
II/109r	Nativitas BMV	N3 R2	Nativitas tua Dei Genitrix
II/109r	Nativitas BMV	N3 V2	Ave Maria gratia plena
II/109v	Nativitas BMV	N3 R3	Solem justitiae
II/110r	Nativitas BMV	N3 V3	Cernere divinum lumen
II/110v	Exaltatio Crucis	L a1	Praecinxit se Dominus
II/123r	Exaltatio Crucis	L a2	Sanctae crucis in honore
II/123r	Exaltatio Crucis	L a3	Vere obstructum est

a/ Veniat dilectus meus

1. 4/48, IST
2. VA
3. Str-3, -8, -I/3/2

1.

Ve - ni - at di - lec - tus me - us

2.

3.

4. kottapélda

A vizsgálatok kezdete ígéretes dallami párhuzamra derített fényt. A Mária születése (Kisboldogasszony)-zsolozsma *Veniat dilectus meus* kezdetű matutinum-antifónáját, amely a 4/48 töredéken található, a váradi forrás is ugyanebben a transzponált lejegyzésben közli, Esztergommal szemben (*4. kottapélda*). Ennél elemibb zenei párhuzamra bukkanunk a tétel iníciumban. Az *f*-ről *b*-re lépő szekund + kvart hangközök által meghatározott „emléma” a németújvári fragmentum és a Váradi Antifonále dallamában nem a legelső, hanem a második, *dilectus* szónál szerepel. Az esztergomi változat már a *veniat* szónál imponálja a hasonlóan szekund + terc mozzanatból álló kvartlépést. A szokványos gregorián dallamvariáción túlmutató önálló dallamalkotás azt sugallja, erdélyi-váradi dallamverzióról van szó.

Ezt az előfeltevést azonban sajnos további illusztrációkkal nem tudtuk alátámasztani. A dallamösszevetés a későbbiekben sokkal inkább a töredékek és a Váradi Antifonále közötti *eltérésekre* mutatott rá, és innen nézve – mennyiségileg is – az iménti dallami és hangnemi egyezés tűnik alkalomszerűnek, kivételesnek. A több forrásból ismert, többé-kevésbé homogén esztergomi dallamok és a töredékekről megismerhető tételek mellett a Váradi Antifonále zenei meg-

II/123v	Exaltatio Crucis	L a4	Fons omnium
II/123v	Exaltatio Crucis	L a5	Ecclesia sanctorum
v	Caecilia	N3 a3	Tunc Valerianus perrexit (forrás: Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum). 54.12.4. Fragmenta Codicum III, nr. 66. Szendrei, A magyar középkor hangjegyes forrásai F 610. Egyébként a töredék lappang, csak másolatban áll rendelkezésre.

R/ Diem festum praeelsae

4/48, IST

VA

Str-3

4/48, IST

VA

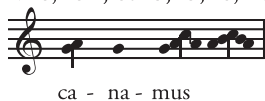

Str-3, -5, -8, -I/3/2

R/ Corde et animo Christo

4/48, IST, Str-3, -5, -8, -I/3/2

VA

4/48, IST, Str-3, -5, -8, -I/3/2

VA

RV/ Cernere divinum lumen

4/30, IST

VA

Str-3, -5

5. kottapéllda

oldásai nagy százalékban harmadik utat kínálnak (5. kottapéllda). Töredékeink és a Várad Antifonále zenei variálódásának mértékét egymáshoz képest a *Solem justitiae* rezponzorium összevetése jól illusztrálja (6. kottapéllda). A várad dallam sok ponton eltér a töredékek és az Isztambuli Antifonále közös variánsától¹⁶⁵ (6. kottapéllda, lásd 1–2. forrásor), viszont sok ponton feltűnően közel áll a Szepesi Antifonále verziójához (6. kottapéllda, lásd 2. és 4. sor)! Meggondolkodtató ez utóbbi két peremvidéki forrás, a várad és a szepesi zenei párhuzama a dallam több részletében (paritura, supremum, processit). Magyarázatot kínálhat a korábban emlegetett nemzetközi karakter, amely lazán-szorosan összefogja a felső-magyarországi, lengyel, cseh kódexkultúrához valamiképp kötődő

¹⁶⁵ A 4/30 és az Isztambuli Antifonále olvasatában a climacus és összetételeinek jelentéktelen írásmódbeli eltérésein kívül (tudniillik kettőzött hang-e vagy sem) mindössze egyetlen dallami különbséget fedeztünk fel az egész tételben: a *proces* melizma végén hiányzik a *bc* clivis az IST-ből.

1. 4/30
2. VA: f. 289r
3. Str-8: p. 615
4. Sc-2: f. 207v

1. R. So - lem jus - ti - ti - ae re-gem pa - ri - tu - ra su-pre - mum *stel-la

2. Ma-ri - a ma - ris ho-di - e *pro-ces - sit

3. ad or - tam. V1. Cer - ne - re di - vi - num lu - men gau - de - te fi - de - les

4. *Stel-la V2. Glo - ri - a Pa - tri et Fi - li - o et Spi - ri - tu - i San - cto.

grandiózus köteteket, új elem viszont, hogy ez a kapcsolódás talán a zenei alakra is valamiféle befolyással lehetett! Mindezek alapján az bizonyosnak tűnik, hogy a töredékek által képviselt erdélyi dallamhagyomány és az a váradi liturgikus zenei kompozíció, amelyet kizárólag a Váradi Antifonáléból ismerünk, nem hozható azonos nevezőre. S bár fájóan kevés a németújvári zenei anyag, e példából is kitűnik, hogy a Váradi Antifonále dallamai semmiképp nem lehetnek közvetlen (azonos intézményhez kapcsolódó) rokonai a töredékeken látható erdélyi gregorián dallamváltozatoknak. Az analízis eredménye azt a kérdést is felveti, mennyire megbízható a Váradi Antifonálében található zenei variáns, ha a középkori erdélyi vagy akár a korabeli váradi dallamokat kérjük számon rajta.

Mindezek mellett a zenei analízis előre nem számolt (nem is számolhatott) egy váratlan eredménnyel, a töredékek és egy másik jeles zsolozsmakódexünk dallamainak szoros kapcsolatával. A németújvári antifonále egyéninek tűnő dallamrészletei ugyanis feltűnően sok esetben a bizonytalan provenienciájú, 1360 körüli időszakra datált Isztambuli Antifonále¹⁶⁶ megfelelő zenei részleteivel egyeztek meg (néhány analógiát az 5. *kottapéldában* gyűjtöttünk össze). A hasonlóság nem eseti, hanem sorozatosan jelen lévő: ahol a németújvári antifonále-fragmentumok önálló zenei megoldást választanak az esztergomi alakhoz képest, ott nagy valószínűséggel az Isztambulban őrzött reprezentatív, de hasonlóan Anjou-kori forrás megfelelő részével egyeznek meg. Még nagyobb meglepetést jelentett, hogy ez a kapcsolódás érvényes azokra az esetekre is, ahol a Váradi Antifonále dallama is a rendelkezésünkre állt. Míg ez utóbbi erős variánsokat hoz a töredékek formuláihoz képest – többnyire Esztergom melletti harmadik megoldásként (!) –, az Isztambuli Antifonále sokszor szóról szóra ismétli a töredéken látható ritka formát. A Váradi Antifonále eltérései a felületitől a jelentősebbekig minden variánsárnyalatot bemutatnak a töredék + Isztambuli Antifonále kettőshöz képest (7. *kottapélda*). A fenti *Solem justitiae* rezponzóriumnak a töredéken olvasható dúsan melizmatikus dallamvariánsa sem a szepesi, sem a váradi forrás alakjával nem egyezik, Esztergomhoz viszont valamivel közelebb áll. Ugyanakkor figyelemre méltó az Isztambuli Antifonále dallamának hasonlósága a bonyolult, sok hangos zenei szövet dacára, nyilvánvalóvá téve a két lejegyzés izgalmasan azonos mintáit.

A németújvári töredékekből rekonstruálható egyéni dallamrészleteknek további érdekes zenei párhuzamai mutathatók ki az esztergomi hagyományon belül is. Az Isztambuli Antifonále mellett néhány ízben az esztergomi egyházmegye szanktorále tartalmú antifonáléja (Str-I/3/2)¹⁶⁷ kínált hasonlóan formálódó dallamvonalakat. Ez a kapcsolódás azért is különös, mert ebben az esetben egy központi egyházmegyéhez tartozó forrással van dolgunk. Árnyaltabb helyzetet teremt, hogy a kódex kiállítása és tartalma, valamint a notáció idegen, cseh elemei alapján nem az egyházmegye központi, hanem inkább annak izoláltabb, északi részét tekinthetjük e kódex rendeltetési helyének: legújabb töredékkutatásaink szerint leginkább az

¹⁶⁶ Lásd TR-Itks 42 (Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42). Facsimile-kiadás: Janka Szendrei ed., *The Istanbul Antiphonal about 1360. Facsimile edition and studies* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999).

¹⁶⁷ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3c.

R/ Virgo flagellatur

4/124, IST

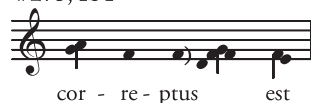

Str-3, -8

R/ Caeciliam intra cubiculum

4/273, IST

Str-3, -8, -I/3/2

R/ O lampas ecclesiae

4/273, IST

Str-3

R/ Caeco nato cui nec

4/4, IST

Str-3

4/4, IST

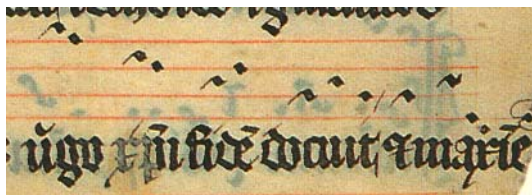
Str-3, -8

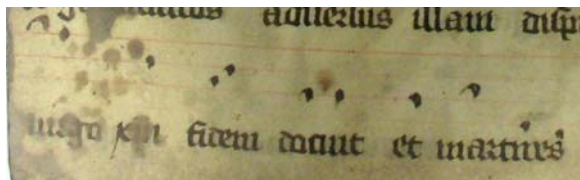
7. kottapéllda

exempt nagyszombati plébániáról származhatott ez a 15. századi liturgikus zenei kódex.¹⁶⁸ Mindebből két tanulság vonható le: 1. Olyan periférikus dallamhagyomány tapintható ki az analógiák mögött, amely zeneileg összekapcsolja a magyar egyház peremvidék-hagyományainak egy eddig meghatározatlan részét – ebben a kontextusban a Váradí Antifonále dallamai távolabbi, többnyire újabb variánsként jelennek meg. 2. Léteznie kellett ugyanakkor egy jóval szorosabb, apró árnyalatokban is megmutatózó egységnek, amely a németújvári töredékek és az Isztambuli Antifonále viszonylatában mutatkozik meg, és amely a kronológiával és a lokális közelséggel hozható összefüggésbe.

¹⁶⁸ Lásd Gilányi Gabriella, *Esztergomi kódexsorozataink új Graduale Strigoniense töredékek fényében*. Előadás a Szendrei Janka 80. születésnapja alkalmából rendezett tudományos konferencián. MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018. november 15. Publikációra elfogadva a *Zenetudományi Dolgozatok 2019* kötet számára, szerk. Kim Katalin.

IST

4/116

29. ábra

A dallami rokonságnak e váratlan fordulatai több kérdést is felvetnek, s e kérdésfeltevéseket egyre nyomatékosabbá teszi mind a németújvári töredékek, mind az Isztambuli Antifonále származási helyének bizonytalansága.¹⁶⁹ Fontos megjegyezni, hogy Dobszay László elemzésében az Isztambuli Antifonále erdélyváradai eredetének gondolatát a temporále és szanktorále-tételkészlet és liturgikus rend különbségei alapján¹⁷⁰ egyértelműen elvetette, ugyanakkor a közvetlen Esztergom alá tartozást hangsúlyozta. Ha az Isztambuli Antifonále nem erdélyi, akkor mi magyarázza nagyfokú zenei kötődését az erdélyiként azonosított németújvári töredékekkel? Talán félrevezetőek az eredmények, amelyek a szanktorále-ünnepek újabb kompozícióinak összevetéséből származnak? Nyilván más helyzetből indulna a mérlegelés, ha csak egy-egy szanktorále-ünnepen tűnne fel közös dallamalak – akkor legfeljebb egy-egy ciklus hasonló hagyományozódására gondolhatnánk –, de az analógia ennél általánosabb érvényűnek tűnik, hiszen több eltérő korú ünnep anyagában is kimutatható.

Természetesen az eredet-teóriák tisztázása nem tartozik e munka keretei közé, s az Isztambuli Antifonále kapcsán felmerülő kérdések komplexitása, illetve az össze-

¹⁶⁹ Dobszay László az antifonále egyedi megoldásainak, illetve függelékének tartalma alapján – tudniillik Szent István vértanú- és Szent Iréneusz-suffragiuménekek, a Szent Demeter-história tételei – azt vélte, hogy a forrás nem sokkal a keletkezése után kalocsa-bácsi területre kerülhetett. Szent Iréneusz Sirmium ókori püspöke, akit a középkorban a Szerémség védőszentjeként tiszteltek. A püspökség központja Száva-szentdemeter és Kőmonostor volt, az utóbbi védőszentje Szent István vértanú. Dobszay felveti annak lehetőségét, hogy a törökök a Szerémségből hurcolhatták magukkal a kódexet, sőt, a közvetlenül Esztergom alá tartozó titeli társkáptalan is felmerül a másodlagos rendeltetés helyeként. Lásd Dobszay László, „A kódex eredete és sorsa”, in Janka Szendrei Janka ed., *Az Isztambuli Antifonále. 1360 körül. Tanulmányok*, 48. Később a titeli társkáptalan elsődleges provenienciaként is szóba kerül. Lásd Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*, 339.

¹⁷⁰ A temporáléban elsősorban az adventi időszak tér el egyes részleteiben az erdélyi breviáriumokhoz képest, a szanktoráléban például Szent Adalbert translációjára hivatkozik, amely officium teljesen kiírt kottás jelenléte az Isztambuli Antifonálét szorosabban vonja Esztergom alá (tudniillik Szent Adalbert Esztergom patrónusa volt). Lásd Dobszay László, „Az antifonále rítusa”, in Janka Szendrei Janka szerk., *Az Isztambuli Antifonále. 1360 körül. Tanulmányok*, 30.

hasonlító források hiánya most még lehetetlenné teszi az egyértelmű választ a kérdésre: milyen egyház rendelte meg a kódexet. Ugyanakkor a gyanúsán sok németújvári dallampárhuzamok, továbbá az Isztambuli Antifonále erdélyi notációt idéző, és erdélyi elemeket, például kalapos climacust, megtört scandicust, jellegzetes kerekded torculust és felvidéki–erdélyi custost tartalmazó írásjelkészlete mégis Kelet-Magyarország felé irányítja a figyelmünk. A 29. ábrán látható két kivágat mindössze néhány hang egy szillabikus dallammenetben, először a németújvári, majd az Isztambuli Antifonáléból. Ám ha alaposabban megnézzük a punctumok rajzát, ugyanaz a differenciálás látható, sőt, pontosan ugyanott szerepelnek cseppformák, ugyanazokat a hangokat tüntetik ki! A szókezdetek, jelentős pozícióban szereplő hangok kiemelése különlegesen felnagyított punctumrajzzal középkori erdélyi kottákra jellemző vonás. Vajon az erős rítusvariáns dacára lehetséges volna a kotta és a dallamanyag regionális vagy ennél is szűkebb szintű, közeli rokonsága?

Annyi bizonyos, a fentebb bemutatott jelentős zenei kapcsolat nem fakadhat pusztán megfoghatatlan általános periférikus közösségből, vagy akár a kódexek hasonló datálásából,¹⁷¹ hisz a kronologikus érvet gyengíti a Str I/3/2 15. század második részéből való dallamainak több ízben megállapítható analógiája. A németújvári töredékek és az Isztambuli Antifonále kapcsolatának analízisében talán Kalocsa érseki tartománya felé lehet tovább indulni egy Dobszay László által részben bejárt ösvényen, itteni intézményi kapcsolatokban keresve a magyarázatot. Egy délkeleti rítushagyomány talán elegendő alapot adhatott a közös megoldásokra, s ennek az összevetés paleográfiai érvei sem mondanak ellen.¹⁷² Tudjuk, hogy az Isztambuli Antifonáléban a Szent Mihály arkangyal ünnepéhez tartozó iniciálé föltűnő kidolgozása Dobszay László véleménye szerint valamely nagy rangú Mihály patrocíniumú egyházat is rejthet, kissé távolabb helyezve a kódexet az esztergomi főhagyománytól és megmagyarázva az Esztergommal szemben fennálló különbségeket. Mihály az erdélyi fő templomok védőszentje, mind Kolozsvárott, mind a gyulafehérvári székesegyházban: akár emitt vagy amott el tudnánk képzelni egy ilyen díszes karkódexet, ha nem kellene számolnunk a rítusvariánsokkal.¹⁷³ Ráadásul más erdélyi töredékek, például az úgynevezett Kolozsmonostori Antifonále (amelyet mind kiállítása, mind tartalma alapján ismeretlen lokalizációjának, de erdélyi egyházmegyes forrásnak vélünk)¹⁷⁴ régi és újonnan felfedezett, temporále- és szanktorále-részeket egyaránt tartalmazó töredékeinek dallamvizsgálata szintén az Isztambuli Antifonáléval összemérhető zenei párhuzamokra mutatott rá.¹⁷⁵

¹⁷¹ Tudniillik az Isztambuli Antifonálét 1360 körül másolták és töredékeink is a 14. század második feléhez kötődnek.

¹⁷² Lásd az előző fejezetben az Isztambuli Antifonále liturgiai párhuzamait, illetve a fent kiemelt zenei paleográfiai analógiákat. Ha pusztán a kottairásból kellene kiindulni, az Isztambuli Antifonále kerekded kalligrafikus notációját és az egyes neumaalakokat akár erdélyinek is vélhetnénk.

¹⁷³ A felmerülő elsődleges veszprémi eredet (lásd Dobszay László, „A kódex eredete és sorsa”, in Janka Szendrei ed., *The Istanbul Antiphonal about 1360. Studies*, 48) a notáció és a zenei elemzés alapján véleményünk szerint valószínűtlenebbnek tűnik.

¹⁷⁴ Szigeti Kilián, „Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése”, *Magyar Könyvszemle* 86 (1970/3): 165–172, itt: 168.

¹⁷⁵ Erre a kérdésre is kitér: Gabriella Gilányi–Adrian Papahagi, „Membra Disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj”. Megjelenés előtt.

a1 Praecinxit te Dominus

1. 4/49
2. Str-3, (VA, IST)

1.
[...] fa - ctus est pro mun - di red - em - pti - o - ne

2.

a2 Sanctae crucis

1. 4/49
2. Str-3, (VA, IST)

1.
sancte cru - cis in ho - no - re Do - mi - no ju - bi - le - mus qui - a cu - ra [nos] est

2.

in ae - ter - num] mi - se - ri - cor - di - a e - jus.

a3 Vere obstructum

1. 4/49
2. Str-3, (VA, IST)

1.
[...] quan - do per li - gnum cru - cis [a] mor - te sur - re - xit [vi - ta.]

2.

8. kottapélda

Mindezen érvek mellett azonban ismét beleütközünk a liturgikus eltérések emelte falba, a rendelkezésre álló erdélyi breviáriumok és az Isztambuli Antifonále kétségtelen különbözőségébe. Az ingoványos gondolatmenetben ezen a ponton muszáj megállnunk. A feltűnő jelenségekhez kapcsolódóan egyelőre főként kérdéseket fogalmazhatunk meg, amelyek jól mutatják, mennyire hézagosan ismerjük csak a magyar gregorián alhagyományokon belül tapintható árnyalt viszonyrendszert.

R/ Christus sanctam tenebroso

1. 4/124
2. Str-3: f. 183v

The image shows a musical score for a piece titled 'R/ Christus sanctam tenebroso'. It consists of four staves of music. The first two staves are numbered '1.' and '2.'. The first staff has a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody is written in a simple, rhythmic style. The lyrics are: 'Chri - stus san - ctam te - ne - bro - so [re - clu -] sam er - ga - stu - lo mi - ro'. The second staff continues the melody. The third staff has a treble clef and a key signature of one flat. The lyrics are: 'sa - tis at-que blan - do con-for - tat [a] - lo - qui - o.'. The fourth staff continues the melody. The lyrics are: 'a - lo - qui - o.'. The music is written in a style that suggests a medieval or early modern setting.

9. kottapélda

Bízunk benne, hogy egy teljesebb erdélyi hangjelzett töredékanyag szisztematikus áttekintése után tisztábban fogunk látni.

A zenei elemzés utolsó részeként azokról az önálló dallamvariánsokról is szólnunk kell, amelyek tovább finomítják a töredékeken olvasható gregorián énekről kialakított összképet. A zenei analízis ugyanis olyan dallamalakokat is felfedezett, amelyek máshonnan nem dokumentálhatók e fragmentumokon kívül. A rendelkezésre álló németújvári dallamkínálatához képest igen nagynak tűnt a teljesen egyedi dallamok aránya. Már nem is a variálódás, hanem az önálló dallamalkotás kategóriájába esik, ha a szöveg tonálisan és dallamilag az ismerőstől teljesen eltérő zenei anyaghoz kapcsolódik. Az, hogy a töredékek által felkínált zenei repertoárban egyáltalán fellelhetők ilyen egyedi dallamok, azt valószínűsíti, hogy a kódex további, ismeretlen részében is nagy arányban fordulhattak elő.

Jelentős példa a Szent Kereszt Felmagasztalása ünnepet nyitó vesperásbeli antifóna-sorozat, amelyet a 4/49-es töredék őrzött meg (8. kottapélda). A ciklusban található öt antifóna szövegileg tökéletesen megegyezik az egyetemes és a magyar hagyomány e pontokon álló tételeivel, ugyanakkor más dallamokat látunk mindegyik helyen. Az Isztambuli Antifonále most a Várad Antifonáléhoz hasonlóan nem nyújt analógiákat, Esztergommal tart. A szériát indító *Praecinxit se* tétel mozgékony, hajlékony töredékbeli dallamát elnézve némi hasonlóság felfedezhető a többi forrással, és a 2. tónus is megegyezik. Önállóbb a dallamalak ezzel szemben a második helyen álló *Sanctae crucis* esetében, s bár az első félzárlat még összecseng, alapvetően két külön dallamról van szó, amely tonálisan más zárlatra fut ki: egy 3. tónusú változat áll szemben a fragmentum jellegzetes indítású, 1. tónusú tételével.

a/ Gloriosa Dei martyr

4/119

Glo - ri - o - sa De - i mar - tyr et vir - go dul - cis - si - ma pre - ci - bus te

ve - ne - ran - ti - um an - nu - e [...]

10. kottapélda

Hasonló a helyzet a harmadik, negyedik és ötödik helyen álló antifónával: a töredékeken és Esztergomban más kontúrú és tónusú dallam szerepel. A ciklust záró tételnél az összehasonlító források az esetenkénti kvint-transzpozíciós lejegyzés ellenére ugyanazt a 3. tónusú dallamot közlik, míg a töredéken egy teljesen eltérő, 1. tónusú dallam olvasható, amely a második helyen álló *Sanctae crucis* speciális dallamával mutat némi rokonságot.

Ide kapcsolnánk még a Katalin-zsolozsma erős dallamverziói közül a *Christus sanctum tenebroso* rezponzóriumot (*9. kottapélda*). A variáció rendkívül nagyfokú a közös tonális keretben. A dallamok egy belső zárlatnál (*ergastulo*) jutnak közös nyugvópontra, majd ugyanazzal a formulával indulnak tovább, utána viszont többnyire saját útjukat járják a záróhangig.

A dallamsor végén kommentár nélkül szerepeljen a liturgikus analízisben kuriózumként emlegetett *Gloriosa Dei martyr* Katalin-antifóna fennmaradt részlete. A tétel Európa-szerzte egyedülálló forrása a 4/119-es töredék (*10. kottapélda*).

Összegzés

A németújvári ferences kolostorban őrzött tizennégy töredék komplex zenei vizsgálata zavarbaejtő konklúzióhoz vezet el minket. Az analitikus szempontok erősítik egymás eredményeit, de mint láttuk, különböző intenzitással járulnak hozzá az átfogó képhez. Ami a liturgiai analízist illeti, ennek eredményei túlnyomórészt a töredékeken dokumentálható liturgikus szerkezetek úgynevezett erdélyi-váradai kapcsolatait támasztották alá. Emellett magyar hagyományterületen ismeretlen kuriózumok is felbukkantak: szokatlan tételasszignációk, szövegváltozatok, egyedi énekek, amelyek megjelenése szintén nem az esztergomi egyházmegye szűk gyakorlatán belüli variálódásra, hanem egy annál távolabbi liturgikus szokásrendre utal. A töredékek háttérben feltehetően egy erdélyi liturgikus zenei hagyomány áll. A liturgiavizsgálat alapján körvonalazódó körzet végül biztosan nem tágítható ki a kalocsa-bácsi érsekség teljes délkeleti régiójára: e korlátozott liturgikus mintavétel sem utalt konkrétan sem Kalocsára, sem Zágrábra.

Az erdélyi püspökség-teória melletti komoly érvek azonban hiányoztak a liturgikus elemzésből. A néhány egyedi rítusvariáns és liturgikus szerkezet csak halvány vezérfonalat jelentett, végül a soron következő, dallami vizsgálat során tudtunk előre lépni – ez a vizsgálat komoly meglepetéssel s egyúttal dilemmával szolgált. A liturgikus variánst tekintve az erdélyi breviáriumokkal szinte teljesen egyező Várad késő középkori antifonáléja a dallamvizsgálat során egyedül maradt az ismert periférikus források között: nemhogy nem közeli variánsa az erdélyi antifonálénak, de zeneileg az esztergomi főhagyománynál is lazábban kapcsolódik forrásaink-töredékeink gregorián dallamaihoz. A további kutatás ugyanakkor a töredékek és a 15. századi Esztergomi Antifonále (Str-I/3/2), majd sokkal több és jelentősebb párhuzammal antifonále-fragmentumaink és az Isztambuli Antifonále dallami kapcsolataira világított rá. Ha a Várad Antifonále dallamait a 15. századi váradai gregoriánnum megbízható, támpontként használható forrásának tekintjük, a zenei vizsgálat Váradot kizárja a németújvári antifonále-töredékek lehetséges keleti provenienciái közül, egyúttal rávilágít a 15. századi antifonále által képviselt váradai gregorián hagyomány és a töredékeken látott erdélyi zenei gyakorlat nagyfokú különbözőségére. Ha megkockáztatjuk, hogy az idegen notációjú Várad Antifonále talán egy több ponton nemzetközibb jellegű dallamvariánst közvetíthetett Váradra, akkor sokkal inkább összefüggésbe hozható a Szepesi Antifonále variánsával, mint erdélyi antifonálénkkel, amely egyúttal azt is jelenti, hogy a középkori váradai dallamhagyományról egyetlen forrás alapján nem gondolhatunk biztosat.

A zenei paleográfiai kutatás vezetett talán a legközelebb a Németújvári Antifonále eredetéhez. A könyvtári kutatások nyomán ma is gyarapodó erdélyi kódexfragmentum-repertoár összehasonlító elemzése alátámasztotta a régi előfeltevést, mely

szerint a töredékek zenei notációja az erdélyi püspökség területe lehetett. A Kelet-Magyarországról fennmaradt töredékes kottás leletek (csíksomlyói, sepsiszentgyörgyi, kolozsmonostori, csíkrákosi, csíkszentmihályi, etc.) hordozókönyvei alapján nem csak a töredékek erdélyi provenienciájára lehetett következtetni, de olykor a szűkebb területre is. Ahogy a hordozókönyvek, adatok többsége, úgy a Szendrei Janka által erdélyinek vélt kanyargós-hurkolt formák, hullámos rajzolatú, horizontálisan kiterjesztett neumák, sajátos iniciálék Erdély keleti térségéhez, Székelyföld területéhez kapcsolhatók talán. E speciális hangjelzés valószínűleg egyházszervezetileg nagy területet fogott át: a Fehér, Telegdi, Kézdi főesperesség és Csíkszék bizonyos szkriptóriumai lehettek fő művelési körzetei, egyúttal az erdélyi katolikus egyház utolsó bástyái. Az északnyugatabbra elterülő Várad püspökségben sejtjük a vonalásabb-szögletesebb notációtípus használati területét, figyelembe véve az északi peremvidék töredékeinek notáció-párhuzamait. E notációvariáns alkalmazásának pontos helyszínei ugyanakkor ma még feltáratlanok. A kisímított vonalakkal dolgozó írásmodor és a kerekded erdélyi notáció a szerkezetek horizontális kiterjesztésében, a kalapos climacusban és a téglalap alakú punctum megformálásában találnak közös nevezőre. Valószínű, hogy a két hangjelzés nem egymás származéka, hanem a 14. században már párhuzamosan használták őket, így elkülönítésük nemcsak logikus, de szükséges is.

Az erdélyi katolikus egyház szörnyű károkat szenvedett a középkorban, liturgikus zenei kódexei szinte teljesen megsemmisültek. A fennmaradt szilánkok – közöttünk töredékeink is – egy izgalmasan gazdag, egyes korszakaiban, így Nagy Lajos uralkodása alatt különösen színvonalas, itáliai ihletésű műveltségről tanúskodnak. A kései Anjou-korban kivételes képességű főpapok ültek az erdélyi püspöki és főesperesi székhelyben. Közülük is kitűnik az 1368-tól tevékenykedő Demeter püspök, Nagy Lajos udvarának neveltje, akit képességei a királyi adminisztráció vezetőjévé emeltek, majd a főkancellári tisztség után az uralkodó hathatós közbenjárására elnyerte V. Orbán pápától az erdélyi püspöki méltóságot.¹⁷⁶ Erdély akkori püspökét, Demetert, egyházszervező munkájában Apród János kükkülei főesperes-kanonok, Nagy Lajos neves történetírója segítette: két olyan főpap is állt tehát a püspökség élén ebben az időszakban, akik talán külföldi egyetemeken képezték magukat, vagy legalábbis a királyi udvarban ismerkedtek meg az egyház korabeli itáliai típusú műveltségével, s talán közülük lehetett ahhoz, hogy Erdélybe is eljutottak ennek az írásbeliségnek és művészetnek sajátos színezetű, gótikus és korai reneszánsz vívmányai.¹⁷⁷ Az erdélyi klerikusok széles látóköre és kultúrapártolása a gyulafehérvári székeskáptalan mellett az egyházszervezet alacsonyabb fokain is kifejtette áldásos befolyását, ennek a hatásnak és időszaknak lehet gyömcse antifonálénk.

A németújvári töredékek által képviselt antifonále a magyar zene- és kultúrtörténeti kutatás számára jóformán ismeretlen, de annál színesebb zenei hagyomány első hírmondója. Talán nem az utolsó: az erdélyi gyűjtemények nagy részé-

¹⁷⁶ Temesváry János, *Erdély középkori püspökei* (Kolozsvár: Minerva, 1922), 178–196. Demeter később zágrábi püspök lett, majd 1378-tól esztergomi érsek, egyházi karrierje csúcán bíboros, érseki és apostoli követ.

¹⁷⁷ Lásd Makkai László, „Középkori művelődés Erdélyben. Írás és írástudók, lásd az 57. jegyzetet.

nek zenei kódexfragmentum-anyaga még a 21. század elején is feltáratlan, s az újabb kutatási kezdeményezések nagy valószínűséggel további lappangó, felbecsülhetetlen értékű emlékeket hoznak majd felszínre. A középkori erdélyi gregorián hagyomány kutatása tehát nem zárul le, hanem éppen most indulhat el nagyobb lendülettel. Abban bízunk, hogy első összefüggő erdélyi töredékanyagunk tanulmányozásának eredményei, s fölvetett kérdései a jövő zenetörténeti kutatásainak alapjául szolgálnak.

Függelék

1. függelék

2. függelék

Forrás	RISM	Könyvtípus	Kor (sz.)
Codex Albensis	A-Gu Ms. 211	antifonále	12.
Hangjelzett misszale Strigoniense (= MNS)	SQ-BRm EC. Lad. 3 és EL 18	hangjelzett misszale	14.
Hangjelzett breviarium Strigoniense (STR-7)	CZ-Pst DE I 7	hangjelzett breviarium	14.
Zágrábi Hangjelzett misszale	A-GÜ I/43	hangjelzett misszale	13/1
Istambuli Antifonále (= IST)	TR-Itks 42	antifonále	cca. 1360
Esztergomi Antifonále (= Str-I/3/2)	H-Efkö I. 3c	antifonále	15.
Esztergomi (Pozsonyi) antifonále (= STR-3)	SQ-BRm EC Lad. 6	antifonále	15/1
Esztergomi (Pozsonyi) antifonále (= Str-5)	SQ-BRm EC Lad. 4	antifonále	1487
Esztergomi breviarium (= Str-1812)	A-Wn 1812	breviarium	15.
Várad Breviarium (VBr-8274)	I-Rvat 8274	breviarium	1460
Erdélyi breviarium (Tra-34)	A-GÜ I/34	breviarium	1462
Erdélyi magánbreviarium (Tra-104)	H-Bu Clm 104	breviarium	15.
Szepesi Antifonále (= Sc-2)	SK-Sk Mus 2	antifonále	15.
Pálos antifonále (= Str-8)	HR-Zu MR 8	antifonále	15–16.

Függelék 3. Szekunder források a középkori Magyarországról

Facsimilék és dallamátírás

A tanulmány végén színes facsimile fotókon tárjuk a közönség elé a 14. századi németújvári antifonále fennmaradt részeit. A képek után következik a teljes zenei anyag közreadása diplomatikus átírásban, néhány ésszerű kompromisszum mellett. A sorváltások az eredeti elrendezést követik, ugyanakkor a modern átírásban nem tartjuk meg a sorok eredeti hosszának arányait, hanem igyekszünk harmonikusabban elrendezni a zenei tartalmat. Szögletes zárójellel kereteztük a levágott pergamenrészek dallam- és szöveg-előzményét, illetve -folytatását. Módosítójeleket csak a kéziratban látható helyeken írtunk ki. Dallami tagolás a kéziratban nem szerepel, mi úgy döntöttünk, hogy a dallami egységeket, a félzárlatokat (apoztróf) és a zárlatokat (ütemvonal, illetve kettős záróvonal) láthatóvá tesszük, így a dallamrészek, valamint a töredékek hiátusai könnyebben követhetők. A latin szöveget a nemzetközi *Cantus index*¹⁷⁸ honlap irányelvei szerint normalizáltuk: a szövegeket – a dallammal szemben – nem központosítottuk.

¹⁷⁸ *Cantus Index: Online Catalogue for Mass and Office Chants*. Project manager, Debra Lacoste. Web developer, Jan Koláček. Online: <http://cantusindex.org/>, 2019. 02. 28.

R. Caeco nato cui nec sedes erant

o - cu - lo rum [in-stru-men]-ta lu - cis de-dit *et na - tu - rae de - cus

re - di - it per mo - men-ta, tem - po - rum. [V1.] No - vum hoc

spe - cta - cu-lum i - dem i - sta vetus Chri-sti re - no - va - tur mi-ra - cu - lum.

*Et na - tu - rae. [V2.] Glo-ri - a Pa - tri et Fi - li - o et Spi - ri - tu - i San - cto.

4/4

extirpe dauid cuius uita nichita simitas
ecc. 112. **D**lorose uirginis
in lanch. **S**ay v.
luna ad p. Cula. & pl. m.
reger. **30** uirtua sup. m. m. m. m.
is hodie procl
adorum. **L**emere diuini lumen gaud
Stella. Glori patri et filio et spiri

4/30

30

vö. belsó borrtó

R. Na-ti-vi-tas glo-ri-o-sae Vir-gi-nis Ma-ri-ae
-ri-ae ex-se-mi-ne Ab-ra-hae or-ta de tri-bu Ju-da-ec-stir-pe
Da-vid *cu-jus vi-ta in-cly-ta cun-ctas illus-trat
ec-cle-si-as. V. Glo-ri-o-sae Vir-gi-nis Ma-ri-ae ortum dignis-simum
re-co-la-mus. *Cu-jus R. So-lem jus-titiae re-gem pa-ri-tu-ra su-pre-mum *stel-la Ma-ria ma-ri-s
ho-di-e *pro-ces-sit

...um puteus aquarum vivencium que fluxit impetu

Deus noster. **V**eniat dilectus meus in

4/48

metat fructum pomorum suorum. fundam

... fecerunt precelle genitricis dei unguis

... celeberrimis qua in

48

48

... natalitatem hodiernam perpetue

... genitricis dei marie sollempniter celeberrimis.

... corde et animo xpo canamus

... hac sacra sollempnitate precelle genitricis

[a.] Fons hortorum putens aquarum viventi-um quae fluunt impetu
 de Libano [Ps.] Deus noster
 suum ut co-mme-dat fru-ctum po-mo-rum. [Ps.] Fun-da-men-[ta V.] Dif-fusa est
 behajtva
 [R.] Di-em fe-stum prae-cel-sae ge-ni-tri-cis De-i vir-gi-nis
 [Mariae] soll-e-mni-ter ce-le-bre-mus qua-in-cli-na-ta est e-jus
 [feli-x na-ti-vi-tas. V. Na-ti-vi-ta-tem ho-di-er-nam per-pe-tu-ae
 Virginis ge-ni-tri-cis De-i Ma-ri-ae soll-e-mni-ter ce-leb-re-mus.

... factus est pro mundi redemptione. Evovae.

... in honore domini nobilem quia cre...

... misericordia eius. Evovae. Vere oblatu...

... quando pligium ca... Dicitur surrex...

... Fons quatuor benedictionum deliquit... suas

... leptam humane contagionis emundant:

... caelestia scorum laudet auctorem salutis totius

... natura est unum eius solius. Evovae. Poru...

64/49

49

64

[a.] Praecinxit se Dominus fortitudine cum crucis
maledictum fa - ctus est pro mun - di red - emp - ti - o - ne. E u o u ae
a. Sanctae] cru - cis in ho - no - re Do - mi - no ju - bi - le - mus qui - a cu - ra] nos] est
in aeternum] mi - se - ri - cor - di - a e - jus. E u o u ae [a.] Ve - re obstructum
est os loquentium in - i - qua quan - do per li - gnum cru - cis a] mor - te sur - re - xit] vita].
E u o] u ae [a.] Fons o - mni - um be - ne - di - cti - o - num de li - gno cru - cis

4/68

ualeramus pro adauantatem et bonis q accepit inuenit

scilicet vitam. Euctant.

Bata uenia dixit

thyburao hodie te fatcor esse meū cognatum

quia amor dei te fecit **68** contemptores ydolorum.

v6. 4/80

[a. Tunc] Valerianus perrexit ad antistatem et si-gno quod ac-ce-pe-rat in-ve-nit

san-ctum Ur-ba-num. [Ps.] Eructavit

[R.] Be-a-ta Cae-ci-li-a di-xit

Tri-bur-ti-o ho-di-e te-fa-te-or es-se me-um co-gna-tum

qui-a-a-mor De-i te-fe-cit es-se con-tem-pto-rem i-do-lo-rum.

[V.] S[us-ci-pe Do-mi-ne] se-mi-num fru-ctus quod f[ra]c-tae-ri-li-li-a se-minas-ti.

4/68

ad te quasi agnum mansuetum 08 etiam. Cetera.

Tredimus xpm filium dei uerum dnm esse qui tibi
talem elegit famulam. **D**ne q's. **S**os laentes tui
08 **N**oncu omnino negare non **D**ni et t'a. **T**unc

67. b 08/4

[V. Nam sponsum quem quasi leonem ferocem accipit]

ad te qua - si a - gnum man - su - e - [tissi-][mum] de - sti - na - vit. *Cae - ci - lia
[a.] Cre - di - mus Chri - stum fi - li - um De - i ve - rum De - um es - se qui si - bi
ta - lem e - le - git fa - mu - lam. [Ps.] Domine Deus [a.] Nos sci - en - tes san - ctum
no - men o - mi - ni - no ne - ga - re non [pos-][su] - mus. [Ps.] Domini est terra [a.] Tunc
vö. 4/68
Valerianus...

82

Deu decantent omnia qui vitam vident mortuus heby
sabit suffragis confingat demonia. **I**stace. **I**uste. **I**uxta
ora gratiae late sparget in unum rectis corde studium in
gent letiae. **D**ūs n̄. **D**eus pa
82/4 elans
iusticiam salutare

A single musical staff in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The staff contains a series of notes: G4, A4, Bb4, C5, Bb4, A4, G4. A bracket is placed above the staff, spanning from the first note to the last note.

[a.] De - o de - can - tent o - mni - a qui vi - tam reddit mor - tu - is E - li -

A single musical staff in treble clef with a key signature of one flat. The staff contains a series of notes: G4, A4, Bb4, C5, Bb4, A4, G4. This staff continues the melody from the first staff.

- sa - beth suf - fra - gi - is ef - fu - gat dae - mo - ni - a. [Ps.] Cantate [a.] Ju - stae lux

A single musical staff in treble clef with a key signature of one flat. The staff contains a series of notes: G4, A4, Bb4, C5, Bb4, A4, G4. This staff continues the melody from the second staff.

or - ta gra - ti - ae la - te spar - gens ra - di - um re - ctis cor - de stu - di - um in -

A single musical staff in treble clef with a key signature of one flat. The staff contains a series of notes: G4, A4, Bb4, C5, Bb4, A4, G4. This staff continues the melody from the third staff.

- ge - rit lae - ti - ti - ae. [Ps.] Dominus regnavit [a.] De - us pa - lam [o - mni - bus re] - ve - lans

A single musical staff in treble clef with a key signature of one flat. The staff contains a series of notes: G4, A4, Bb4, C5, Bb4, A4, G4. A bracket is placed above the staff, spanning from the first note to the last note.

ju - sti - ti - am sa - lu - ta - rem gen - ti - bus per hanc [infu - dit] gra - ti - am. [Ps.] Cantate

artium facis hylamnia celaris oriens ex
piter quem nil venerandum.
sunt her. ait. ydola. templa. piter.
uigo puzulibus curis orata pauu
nibus. Evovae.
dum y. de cultus puella. uen
tridoma. Evovae. Cesar electos conu
e. yonuatias aduersus illam disputatinos qu
uigo p. n. fidem docuit et martires dignos

[R.] Mar-ty - ri - um si - ti - ens li - ba - mi - na Cae - sa - ris hor - rens ex - clamat Christum

* prae-ter quem nil ve - ne - ran - dum. [V.] Dae - mo - nis plena

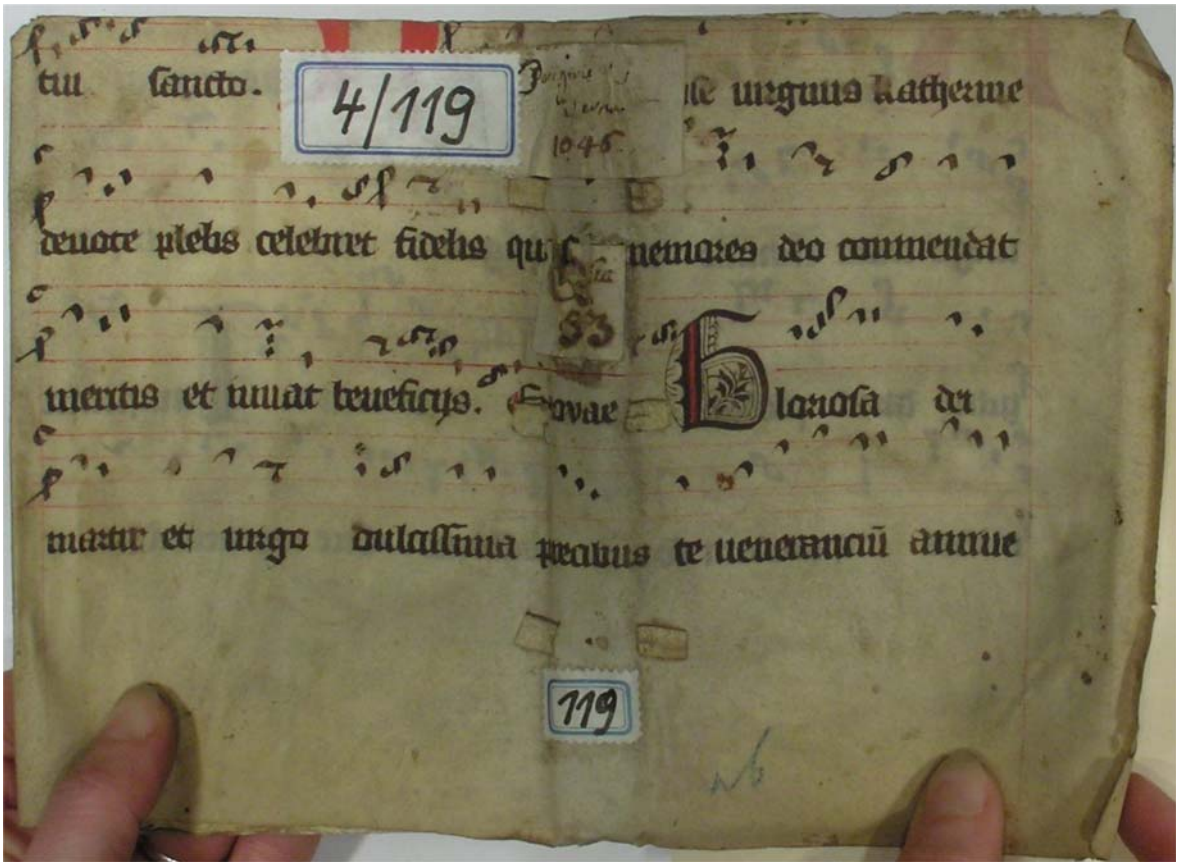
sunt haec a - it i - do - la * Prae-ter [a.] Cum [esset adhuc.

[in an - nis] vir - go pu - e - ri - li - bus ca - nis or - ba - ta pa - ren - tibus]

[mundi renunti] - a - vit o - pi - bus. E u o u a e [a.] Ma - xen - tius

[instat impiis] dum i - do - lo - rum cul - ti - bus pu - el - la vo - ce li - be - ra

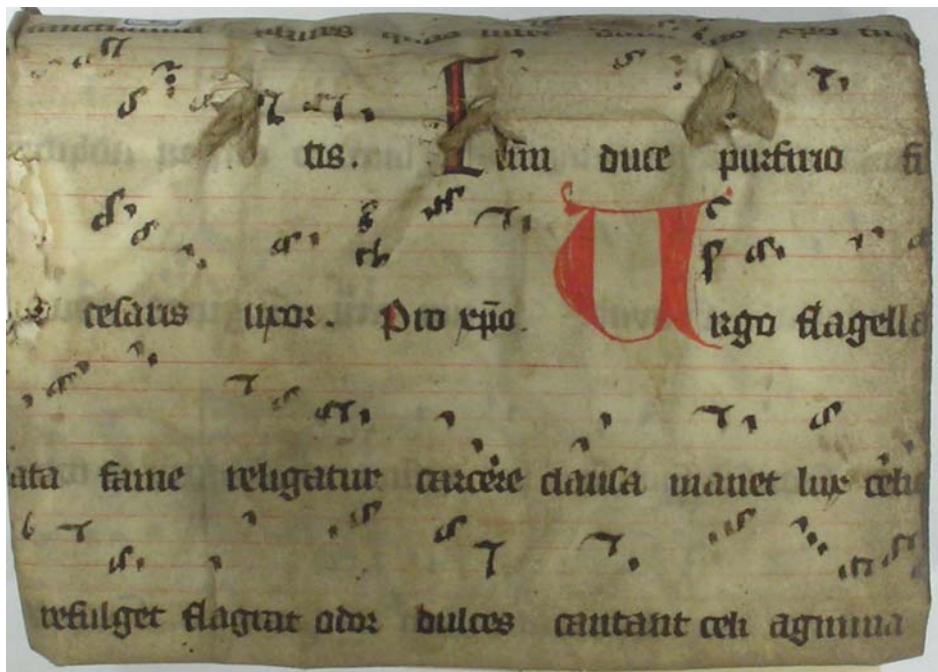
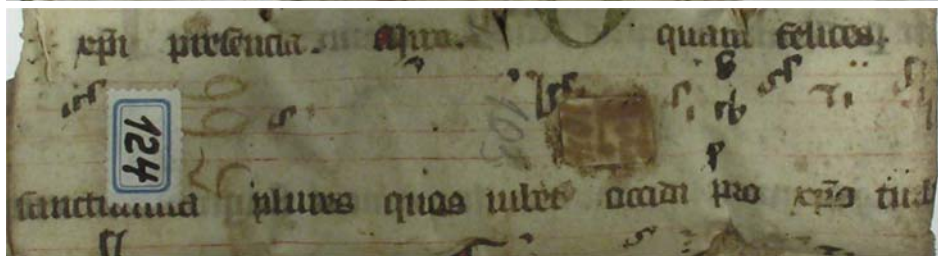
sic [haec sunt clamat] dae - mo - ni - a. E u o u a e [a.] Cae - sar e - le - ctos con - vo - cat rhetores]

[R. O mater nostrae... V. Jam Christo juncta... V. Gloria Patri et Filio et Spiriti]

tu - i San - cto [a.] [Passionem glorio]sae virginis Katharinae
de - vo - te plebs ce - le - bret fi - de - lis quae sui me - mo - res De - o com - men - dat
me - ri - tis et ju - vat be - ne - fi - ci - is. E u o u a e [a.] Glo - ri - o - sa De - i
mar - tyr et vir - go dul - cis - si - ma pre - ci - bus te ve - ne - ran - ti - um an - nu - e [piissima ut...]

a. Caesar electos convocat...

[exhi] - bu - it. E u o u a e. [R.] Chri - stus san - ctam te - ne - bro - so
 [rec - lu] sam er - gas - tu - lo *mi - ro sa - tis at - que blan - do con - for - tat
 a] lo - qui - o. [V.] Sal - ve vîr - go [bene - dicta]
 quam] Chri - sti prae - sen - ti - a. *Mi - ro [R.] O quam fe - li - ces
 [per te] san - ctissima plu - res quos ju - bet oc - ci - di *pro Chri - sto tur - vi -
 [- dus hos] tis. [V.] Cum du - ce Por - phy - ri - o o fit

4/137

His membris sanantur. **R**ecet. **R**ecet. **R**ecet.

oleum quo linitur sanantur. **R**ecet. **R**ecet. **R**ecet.

redditur et debilis quisque. **R**ecet. **R**ecet. **R**ecet.

regreditur. **R**ecet. **R**ecet. **R**ecet.

capientes que peam sunt unguentum. **R**ecet. **R**ecet. **R**ecet.

137

[R.] Ex - jus mem-bris san - ctis - si - mis sa - crum re - su - dat
o - le - um quo li - ni - ti sa - nan - tur cae - ci sur - dis an - di - tus
red - di - tur *et de - bi - lis quis - que sos
reg - re - di - tur. [V.] Ca - ter - va - tim ru - unt po - pu - li cer - ne - re
cu - pi - en - tes quae per e - am fi - unt mi - ra - bi - li - a. *Et debilis
[R. Hor.] [ren-do sub - den-da rotarum...]

4/137

pater precipue instruenda traditur doctoribus. laud. co. q
Gaude decus uirgineum uirgo uitar ethereum.
nobis iocunditas sit preclara sollempnitas ut digne
indulgentia uostria tibi deit agnuma. lauda ihesu
et quinquagenos oratores superlatos
um uelud ig ne prelatos.
testes fidei quos pertulit hostes.
pater et filio et spiritu sancto.
milita casti regis filia sancta katherina am

142

Joannis
my Com
142

142

4/142

[a.] Regina stirpe generosa titulis clara virgo natalibus a patre praecipuis instruenda tradi-tur do-cto-ri-bus. [Ps.] Laudate Dominum

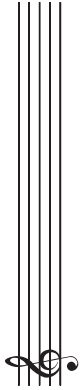
[a.] Gau-de de-cus vir-gi-ne-um vir-go ju-bar ae-the-re-um

[tu] a no-bis jo-cun-di-tas sit prae-cla-ra sol-lem-ni-tas ut di-gna mo-du-la-mi-na no-stra ti-bi dent a-gmi-na. [Ps.] Lauda Jerusalem

[R.] Haec quin-qua-ge-nos o-ra-to-res su-ra-tos di-ri-git

[ad caelos au]rum vel-ut i-gne pro-ba-tos.

corpus meum immaculatum ut non confundar. **D**ūc dñs ur
 illas cecilia membra domabat deum genitib;
 exorabat almachum exsuperabat thyburcum
 et valerianum adoronas uocabat. **N**ō diebus
 neq; noctibus uocabat a colloquijs diuinis et oratione.
 Tyburcum. **O**ccidit intra cubiculum orantem
 inuenit et iuxta eam stantem angelum domini
 quem uidens valerianus inuio terrore correptus
 est. **A**ugustinus dominum descendit de celo et lumen te

[a. Fiat Domine cor meum et]

cor - me - um im - ma - cu - la - tum ut non con - fun - dar. [Ps.] Domine Dominus noster

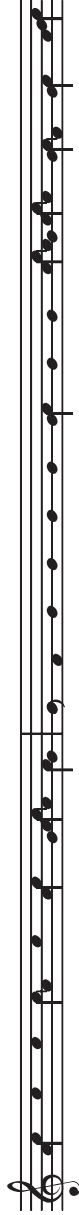
[R.] Ci - li - ci - o Cae - ci - li - a mem - bra do - ma - bat De - um ge - mi - ti - bus

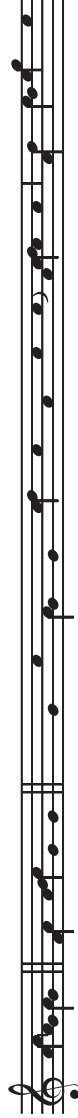
ex o - ra - bat Al - ma - chi - um ex su - pe - ra - bat *Ti - bur - ti - um

et Va - le - ri - a - num ad co - ro - nas vo - ca - bat. V. Non di - e - bus

ne - que no - cti - bus va - ca - bat a col - li - qui - is di - vi - nis et o - ra - ti - o -

ne. *Tiburrium [R.] Cae - ci - li - am in - tra cu - bi - cu - lum o - ran - tem

[R.] A-man in pa-ti-bu-lo cum Es-ther ap-pre-hen-dit Ho-lo-fer-nis dex-te-ram in ca-put ex-ten-dit *a-su-o pe-ri-cu-lo po-pu-lum de-fen-dit. V. Ma-num mit-tens ad for-ti-a sic vin-cit in-no-cen-ti-a. *A-suo [R.] O-lam-pas ec-cle-si-ae ri-vos fun-dens o-le-i me-di-ci-nam gra-ti-ae nu-tri-men-tum fi-de-i *tu-te-lam prae-sta pa-vi-dis ca-lo-rem mi-nus fer-vi-dis lan-gui-dis me-de-lam. [V1.] Tu De-i sa-tu-ri-tas

4/273_2

siunt alleluia. **V**ito senato can
gineo corpore tripudiat in igne.
patri et filio et spiritui sancto
Olingas et annuamus audiamus leuic
hu quinqz fratres adeo coronati sunt.
Hoc illi regis filium collaudant cines
cherubim et seraphim sanctus pdamant boule
Hue sol luna deserunt ptempore qui sed

19/40

49/18

118

[R. Vox tronitru tui Deus in rota Johannes est evangelista mundi per ambitum praedicans lumen caelicum qui triumphans Romae
 *lavit in vino stolam suam et in sanguine divae pallium

su - um al - le - lu - ja. [V.] Ví - cto se - na - tu cum [Caesare vir -]

gi - ne - o cor - po - re tri - pu - di - at in i - gne. * La - vit [Cosma]e Sancti et Da[miani]

[a.] Cos - mas et Da - mi - a - nus An - ti - mus Le - on - ti - us [Euprepus]

hi - i quin - que fra - tres a De - o co - ronasti sunt. Euouae

[a.] Ex - cel - si re - gis fi - li - um col - lau - dant ci - ves caelici quem

che - ru - bin et se - ra - phin san - ctus pro - cla - mant se - du - le. [Ps.]

[a.] Cu - i sol lu - na de - ser - vi - unt per tem - po - ra qui se - des [super thronum...]

Bibliográfia

- Bartalus István, *Jelentés felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratairól és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből I. Pest: Eggenberger 1870.
- Clemens Blume ed., *Analecta Hymnica Medii Aevi*, 44. *Sequentiae ineditae. Liturgische Prosen des Mittelalters aus Handschriften und Wiegendruckten*. Neunte Folge. Leipzig: Reiland, 1904.
- Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. Nagyvárad, 1883. Online: <http://mek.oszk.hu/04700/04735/html/7.html>, 2019. 02. 28.
- Cantus Index: Online Catalogue for Mass and Office Chants*. Project manager: Debra Lacoste. Web developer: Jan Koláček. Online: <http://cantusindex.org/>, 2019. 02. 28.
- Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*. Directed by Debra Lacoste (2011–), Terence Bailey (1997–2010) and Ruth Steiner (1987–1996). Web developer: Jan Koláček (2011–). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca>, 2019. 02. 28.
- CAO–ECE adatbázisok. Online: <http://earlymusic.zti.hu/cao-ece/cao-ece.html>, 2019. 02. 28., <http://zti.hu/index.php/hu/regizene/kutatas/zsolozsma/cao-ece-series-nova>, 2019. 07. 09.
- Czagány Zsuzsa, *CAO–ECE III/B Praha. Sanctorale*. Budapest: Institute for Musicology of the HAS, 2002.
- Czagány Zsuzsa–Muckenhaupt Erzsébet–Papp Ágnes, „Liturgikus és kottás középkori kódextöredékek a csíksomlyói ferences kolostor egykori könyvtárának állományában”, in *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*. Társadalom- és Humántudományok. Csíkszereda, 2006, 149–232.
- Czagány Zsuzsa, „Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága”, in Kiss Gábor szerk. *Zenetudományi Dolgozatok 2011*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2012, 123–141.
- Dávid Gyula szerk., *Erdély a keresztény Magyarországon*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001.
- Dobszay László, „Árpád-kori kottás miscellányunk provenienciája”, in Berlász Melinda–Domokos Mária szerk., *Zenetudományi Dolgozatok 1984*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1984, 7–12.
- Dobszay László, *Corpus Antiphonarium Officii–Ecclesiarum Centralis Europae. A Preliminary Report*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 389–390.
- Dobszay László, „Végig a kódexen, végig az éven”, „Az antifonále rítusa”, „A kódex eredete és sorsa”, in Szendrei Janka ed., *Az Isztambuli antifonále. 1360 körül. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.
- Dobszay László–Szendrei Janka hrsg., *Antiphonen*, Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3. Kassel: Bärenreiter, 1999.
- Dobszay László, *Corpus Antiphonarum. Európai örökség és hazai alakítás*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.
- Dobszay László–Szendrei Janka ed., *Responsories*. Volume 1–2. Budapest: Balassi Kiadó, 2013.
- Falvy Zoltán, „A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában”, *MTA I. Osztályának Közleményei* XIII/1–4 (1958): 205–214.

Falvy Zoltán–Mezey László, *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Monumenta Hungariae Musica 1. Budapest: Akadémiai Kiadó, Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1963.

Fejérpataky László, „A német-újvári sz. ferencrendi zárda könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 8 (1883): 100–137.

Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis-projekt. Online: fragmenta.zti.hu/, 2019. 02. 28.

Gilányi Gabriella, „15. századi erdélyi antifonále-töredékek és ferences hordozókönyvek”, in Markaly Aranka szerk., *Csiki Székely Múzeum Évkönyve XIII–XIV* (2019), 115–130. A tanulmány megjelenés előtt áll.

Gilányi Gabriella, „Jelentéktelen kis apróság? A gregorián custos”. *Magyar Zene* XVI/4 (2018. november): 385–398.

Gilányi Gabriella, „Esztergomi kódexsorozataink új Graduale Strigoniense töredékek fényében”. Előadás a Szendrei Janka születésnapja alkalmából rendezett tudományos konferencián. MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018. november 15. Kézirat.

Gabriella Gilányi–Adrian Papahagi, „The Mănăstur (Kolozsmonostor) Fragments”. Megjelenés előtt.

Barbara Hagg, *Two Offices for St Elizabeth of Hungary*. Musicological Studies, LXV/1, series *Historiae*. Ottawa: The Institute of Mediaeval Studies, 1995.

Hende Fanni, „Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek”, *Turul* 2. szám. Budapest: Magyar Történelmi Társulat Szerkesztőség, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 2018, 64–80.

René-Jean Hesbert, *Corpus Antiphonalium Officii*. Bd. 4: *Responsoria, versus, hymni, varia*. Rerum ecclesiarum documenta, Series maior, Fontes 10. Rome, 1970.

Helma Hofmann-Brandt, *Die Tropen zu den Responsorien des Officiums*, 2 vols. Diss., Universität Erlangen–Nürnberg, Erlangen, 1971.

Jakó Zsigmond, „Az erdélyi püspökség középkori birtokairól”, in Dávid Gyula szerk., *Erdély a keresztény Magyarországon*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231 (Kolozsvar: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001), 105–115.

Karácsony János, *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Budapest: Könyv-értékesítő Vállalat, 1985.

Kovács Andrea, *CAO–ECE Transylvania-Várad VII/A. Temporale* (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2010) *VII/B Sanctorale* (2010).

Kristó Gyula: „A multikulturális Erdély középkori gyökerei”, *Tiszatáj* (2001. november): 91–98. Online: <http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/folyoiratok/tiszataj/01-11/kristo.pdf>, 2019. 02. 28.

Lestyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai* (Kolozsvar: Gloria, 1996). Online: <http://mek.oszk.hu/04600/04684/html/index.html>, 2019. 02.28.

Madas Edit–Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.

Arnold György Magyar, „Das Missale Zagrabiense von Güssing”, *Burgenländische Heimatblätter* 48 (1986), 139–142.

Magyar Katolikus Lexikon. Szerk. Diós István. Budapest: Szent István Társulat, 1996. Online: <http://lexikon.katolikus.hu/E/Erd%C3%A9ly.html>, 2019. 02. 28.

Makkai László, „Középkori Művelődés Erdélyben. Írás és írástudók”, in Makkai László–Mócsy András szerk., *Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. Online: <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/81.html#85>, 2019. 02. 28.

- Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Merczel György: „A Gyergyói Graduale”, *Magyar Egyházzene VII* (1999/2000), 187–196.
- Mezey László, „Fragmenta Codicum”, *MTA I. Oszt. Közleményei* 30 (1978), 65–90.
- Monok István, „A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége”, in *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*, szerk. Monok István. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2005, 87–104.
- Monok István, *A németújvári iskola könyvtárának teológiai arculata*, in Karlinszky Balázs–Varga Tibor László szerk., *Folyamatosság és változás. Egyházszerkezet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században*. A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán 2017. augusztus 30–31-én rendezett konferencia előadásai. Veszprém, 2018, 269–278.
- Nyarády R. Károly, „3. A népesség számának és összetételének alakulása a 13–17. század között”, in uő., „Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig”, *Erdélyi Múzeum* LIX, 1–2 (1997), 1–39, uitt: 5.
- Öreg Gradual*. Gyulafehérvár: Fejedelmi Nyomda, 1636. RMNY 176.
- Adrian Papahagi–Adinel-Ciprian Dinča în colaborare cu Andreea Mârza, *Manuscrisele medievale occidentale din România*. Iași: Census Polirom, 2018.
- Radó Polikárp, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973.
- Karl Reinerth, *Missale Cibiniense. Der Meßritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter*. Köln–Wien: Böhlau Verlag, 1972.
- Elena-Maria Șorban, *Muzica gregoriană în Transilvania medievală* [Gregorián zene a középkori Erdélyben]. Disszertáció. Academia de Muzică „Gh. Dima”, 2001.
- Elena-Maria Șorban, „Erdélyi középkori katolikus graduale-kódexek”, *Református Szemle* 104/4 (2011): 417–422.
- Bruno Stäblein, *Musikgeschichte im Bildern. I. Schriftbild der einstimmigen Musik*, hrsg. Werner Bachmann. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik Leipzig, 1975.
- Szendrei Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981.
- Szendrei Janka, „A Zalka Antiphonale provenienciája”, in Felföldi László–Lázár Katalin szerk., *Zenetudományi Dolgozatok 1988*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 21–32.
- Szendrei Janka, „Árpád-kori források”, in Rajeczky Benjamin szerk., *Magyarország zenetörténete I*.
- Janka Szendrei, „Geschichte der Graner Choralnotation”. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1975): 1–10.
- Szendrei Janka, *Középkori hangjegyrások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 4. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1999, 61–62.
- Szendrei Janka ed., *Az Isztambuli antifonále. 1360 körül. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.
- Janka Szendrei ed., *The Istanbul Antiphonal about 1360. Facsimile edition and studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999.
- Szendrei Janka, *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- Szendrei Janka, „A Medgyesi Prosarium”, in Kiss Gábor szerk., *Zenetudományi Dolgozatok 2008*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2008, 13–38.
- Szigei Kilián, „Két középkori erdélyi Graduale eredetének kérdése”, *Magyar Könyvszemle* 86 (1970/3): 165–172.

- Szopori Nagy Imre, „Az almádi konvent”, in *Győri történelmi és régészeti füzetek* III (1865): 54–65.
Temesváry János, *Erdély középkori püspökei*. Cluj/Kolozsvár: Minerva, 1922.
- Tonk Sándor: „Erdély integrálódása a középkori magyar államba”, in Dávid Gyula szerk., *Erdély a keresztény Magyarországon*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 116–127.
- Vekov Károly, „A keresztény egyházszerzés Erdélyben”, in Dávid Gyula szerk., *Erdély a keresztény Magyarországon*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001, 97–114.
- András Vízkelety szerk., *Mittelalterliche Lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae II. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
- Zalán Menyhért, „A magyar középkori missalék kutatásának feladatairól”, *Pannonhalmi Szemle* (1928): 194–195.
- Zvara Edina, *Libros habere: A szakolcai ferencesek könyvkultúrája a 16–17. századi Magyarországon*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2006.